

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 4

**Одеса
2017**

Редакційна колегія:

Абдирайимова Гульміра Сериківна – доктор соціологічних наук, професор

Барматова Світлана Петрівна – доктор соціологічних наук, професор

Бондаренко Олександр Григорович – кандидат соціологічних наук

Даріуш Тулавецьки – доктор соціології хабітований

Зоська Яна Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор

Пачковський Юрій Франкович – доктор соціологічних наук, професор

Слющинський Богдан Васильович – доктор соціологічних наук, професор

Соболева Наталя Іванівна – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

Тереза Гіза – доктор хабітований з соціальних наук

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент

Швець Дмитро Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Шедяков Володимир Євгенович – доктор соціологічних наук, доцент

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор

**Науковий журнал «Габітус» є фаховим виданням
на підставі Наказу МОН України від 10.05.2017 року № 693 (додаток 7)**

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 10 від 30.10.2017 року).**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Бороденко О.В.**

ДЕВІАНТНІСТЬ ДОБИ ГЛОБАЛІЗМУ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....4

СЕКЦІЯ 2**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Дідик Л.А.**

НОВІ ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

ЩОДО ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЙ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ КОНТЕНТ..... 8

СЕКЦІЯ 3**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Nesterenko A.O.**

SOCIAL CRISIS IN CONTEMPORARY UKRAINE. IN SEARCH OF A NEW NARRATIVE.....13

СЕКЦІЯ 4**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бавикіна В.М.**

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАКТИК АКЦІОНІЗМУ

В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ПОДІЇ АЛЕНА БАДЬЮ.....18

Вітковська І.М.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ:

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ.....22

Гераськіна О.С.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОРГАНІЗАЦІЇ.....26

Доманчук Д.С.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИПУСКНИКА

ВИЩОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ31

Согорін А.А.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ РЕКЛАМИ.....37

Ташенко А.Ю.

ХТО В КУЛЬТУРІ ГОСПОДАР, АБО НЕСТЕРПНА ЛЕГКІСТЬ РОЗГЛЯДУ БУТТЯ

В КОНЦЕПЦІЯХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЗОНИ ТА ЯДРА КУЛЬТУРИ.....42

Черкашина Т.О.

НОРМИ ТА ПРАВИЛА В ПОВСЯКДЕННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА.....46

Shaposhnikova I.V.

DEVELOPMENT OF YOUTH SOCIAL AND CULTURAL ENVIRONMENT

AS THE BASIS OF STUDENTS' PROFESSIONAL SOCIALIZATION.....49

Дзюба Н.В.

ГЕНДЕРНА БЛИЗЬКІСТЬ ТА ДЕЯКІ ЕЛЕКТОРАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ

ПОВЕДІНКИ ЖІНОК ПІД ЧАС ВИБОРІВ..... 53

Кухта М.П.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ

ЯК РЕСУРС СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....60

Паращевін М.А.

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДИНАМІКИ:

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ.....66

Половая Н.О.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ВПЛИВОМ ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....72

Кравченко Н.Ю.

НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ

КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....78

СЕКЦІЯ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ДЕВІАНТНІСТЬ ДОБИ ГЛОБАЛІЗМУ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

DEVIANCY IN THE TIME OF GLOBALISM: SOME THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS

Розглядаються окремі аспекти впливу глобалізації на розвиток соціокультурної сфери та процес формування особистості. Аналізується ступінь впливу глобалізаційних тенденцій на девіантну поведінку, феномен «нівелювання ідентичності» та його значущість у процесі формування девіантної свідомості й девіантної поведінки. Глобальна девіантність осмислюється як специфічне соціальне явище XXI століття.

Ключові слова: культура, глобалізація, глобальна культура, девіантна поведінка, нівелювання ідентичності, глобальна девіантність.

Рассматриваются отдельные аспекты влияния глобализации на развитие социокультурной сферы и процесс формирования личности. Анализируется степень влияния глобализационных тенденций на девиантное поведение, феномен «нивелирования идентичности» и его влияние на процесс формирования девиантного

сознания и девиантного поведения. Глобальная девиантность осмысливается как специфическое социальное явление XXI столетия.

Ключевые слова: культура, глобализация, глобальная культура, девиантное поведение, нивелирование идентичности, глобальная девиантность.

The article deals with some aspects of the influence of globalization on the development of the sociocultural sphere and the process of personality formation. The degree of influence of globalization trends on deviant behavior, phenomenon of "leveling of identity" and its influence on the process of deviant consciousness and deviant behavior formation have been analyzed. Global deviance is interpreted as a specific social phenomenon of the 21st century.

Key words: culture, globalization, global culture, deviant behavior, leveling of identity, global deviance.

УДК 316.758

Бороденко О.В.

к.філос.н., старший викладач кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Проблемам культурної глобалізації присвячена протягом останніх двох десятиліть велика кількість монографій і наукових публікацій у соціологічних часописах. Глобалізаційний дискурс традиційно супроводжується палкими емоційними суперечками, дискусіями та різким розмежуванням дослідників на протилежні табори. У науковій літературі висвітлюються економічні, соціальні, політичні, демографічні й культурні аспекти глобалізації. Водночас існує велике поле досліджень, яке на сьогодні розроблене недостатньо. Це питання впливу глобалізації на формування й поширення девіацій у суспільствах різного типу. Вказана проблематика часто-густо висвітлюється односторонньо; автори публікацій вдовольняються констатуванням фактів, не заглиблюючись у вивчення причин поширення девіацій. Окрім того, досі відсутня чітка диференціація між поняттями «глобалізація», «глобалізм», «глобальний» тощо, що значно ускладнює соціологічний аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу культурно-глобалізаційних тенденцій на процес формування цін-

нісно-нормативної системи особистості та поширення девіацій у глобальному соціумі висвітлюються в працях впливових західних соціологів, таких як А. Аппадурі, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Е. Гідденс, Т. Лукман, Е. Сміт.

У праці С. Бенхабіб «Амбіції культури. Рівність і різноманіття в глобальному еру» (2002 р.) звертається увага на об'єктивну суперечливість такого явища, як культура. Головним завданням культури, на думку дослідника, є формування системи орієнтирів, яка дала б змогу людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з тією чи іншою соціальною спільністю. Саме ціннісно-орієнтаційний аспект культури, її спрямованість на формування системи цінностей індивіда виходить на перший план в епоху глобальності.

Вплив глобалізації на окремі сфери культурного життя соціуму та формування особистості вивчається багатьма західними науковцями. Так, наприклад, Дж. Брукс та Е. Нормор, загалом позитивно ставлячись до проявів глобалізації, показали її дію в сучасній освіті. Я. Гілінський, охарактеризувавши явище *глокальної освіченості* («Educational Leadership and

Globalization: Literacy for a Glocal Perspective», 2010 р.), тривалий час вивчає проблематику формування девіацій як явища, зумовленого глобалізаційними тенденціями [1].

Проблемі впливу глобалізаційних процесів на культуру та формування особистості в сучасному світі присвятили увагу українські вчені Н. Біленька, О. Білоус, М. Дідківський, Д. Лук'яненко, Ю. Макогон, А. Рум'янцев та деякі інші.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення впливу так званої глобальної культури, яка активно формується в наш час у масштабах планети, на формування девіацій різного типу. На нашу думку, це питання найбільш доцільно розглядати через аналіз впливу культурної глобалізації на цінності та ціннісні орієнтації окремих індивідів і соціальних спільнот. Для досягнення мети дослідження необхідно виконати такі завдання: 1) на основі порівняння сучасних концепцій культурної глобалізації виокремити основні теоретико-методологічні позиції стосовно впливу глобалізації на культуру та ієрархії цінностей; 2) показати, що саме втручання глобальних трендів у свідомість сучасної людини формує передумови для специфічного соціального явища XXI століття – *глобальної девіантності*.

У роботі використано методику компаративістських досліджень, зокрема методи зіставлення, узагальнення, класифікації, аналізу наукового тексту. Використовуються також елементи вторинного соціологічного аналізу – в аналізі результатів емпіричних досліджень соціологічних проектів World Values Survey (WVS) та European Values Survey (EVS).

Виклад основного матеріалу дослідження. У наш час (і про це пишуть багато науковців, експертів, журналістів) відбувається інтенсивна *глобалізація різних форм девіантності*: наркотизму (drugs traffic), організованої злочинності (у тому числі торгівлі зброєю), тероризму, проституції (prostitutes traffic), торгівлі людьми (human trafficking). З твердженням про те, що цей процес має закономірний характер, оскільки девіантність (її структура, масштаби, динаміка) залежить від економічних, політичних, соціальних, демографічних та інших факторів [1, с. 8], можна погодитись лише частково. Таке твердження було б справедливим, якби не брати до уваги визначальний фактор впливу глобалізаційних тенденцій – культурний.

У працях сучасних дослідників досить часто можна зустріти поняття «*глобальна культура*».

У чому полягає його зміст? Звернемось до висновків А. Аппадурі. За його концепцією, глобальна культура конструюється на основі взаємодії п'яти просторів: етноп простору (етноскейп); простору, який формують ЗМІ (медіаскейп); простору, створеного різними технологіями (техноскейп); фінансового простору (фінансскейп); простору,

формованого державними й партійними ідеологіями (ідеоскейп). Останньому автор надає ключове значення, оскільки в наш час надзвичайно вагому роль відіграють фантазія та уява, які є більш важливими, ніж політика й фінанси; вони є своєрідною *проекцією в майбутнє*, формують глобальний соціальний мегапростір [2].

Британський соціолог Е. Сміт визначає культуру як колективний спосіб життя, складний симбіоз релігійних вірувань, переконань, символів, стилів, цінностей. Учений доводить, що культура має *конвенціональний характер*, тобто так звана світова культура є лише мозаїкою окремих локальних культур, що відповідають певному соціальному простору й часу, особливостям буття певних етносів і націй. Е. Сміт наголошує на абсурдності самого терміна «глобальна культура», оскільки це явище позаісторичне, не має власної пам'яті [3, с. 171]. Окрім того, глобальна культура не має своєї сакральної території розвитку, не відображає жодної ідентичності.

Е. Сміт також зауважує: «Глобальна культура не має часу. <...> Штучна й стандартизована універсальна культура не має історичної основи, ритму розвитку, відчуття часу та послідовності. Безконтекстна й безчасова, ця штучна глобальна культура може вдаватися до минулого з ілюстративною метою або прагматично використовувати мотиви з конкретного минулого з еклектичною мішаницею, проте відмовляється вміщувати себе в історію. Справжня глобальна культура плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, вона позбавлена будь-якого відчуття розвитку поза виконуваним теперішнім і ворожа до ідеї коренів» [4, с. 40].

Людство як наймасштабніша соціальна спільнота, сукупність величезної кількості індивідів, кожний із яких у свою чергу є носієм культурних цінностей, норм, символів тощо, не може бути суб'єктом, носієм ідентичності штучної «глобальної культури», оскільки воно з давніх часів виступає суб'єктом *світової культури*. А світова культура традиційно сприймається як поєднання різномірних одиниць, інтегральне динамічне утворення, культурний мегаконгломерат. Суб'єктом штучної глобальної псевдокультури є не людство, а скоріше проста сукупність усіх споживачів культурної продукції світу, *сукупність культурних серферів*, що являє собою гігантський «людський мурашник», або, якщо скоротити, – «людишник». Тобто зовсім не людство, а такий собі величезний «людишник» може виступати символічним суб'єктом глобалізованої культури та глобалізованої свідомості.

При цьому виникає важливе питання: чому люди прагнуть саме такої «культури»? Чим вона приваблює та чому багатьох відштовхує?

Відповідей може бути багато. Е. Сміт, наприклад, пропонує такий варіант: люди «чекають і бояться її приходу через швидкий поступ <...> великих утворень, величезних транснаціональних компаній, систем масових комунікацій і супутньої культури масового споживача» [4, с. 40].

Для того щоб нова глобальна псевдокультура стала привабливою для окремої особистості, світовим кураторам глобалізації необхідно похитнути її систему цінностей, релігійні, моральні, естетичні орієнтири, норми, що укорінені в культурній традиції багатьох поколінь. Отже, саме девіанти створюють найбільш сприятливе середовище для насаджування «глобальної культури».

У сучасному світовому «суспільстві ризику» ми спостерігаємо процес поглиблення індивідуалізації, причиною якого є страх індивіда перед посиленням загрозливих тенденцій, нових масштабних непередбачуваних подій та ризиків. Людина відчуває свою слабкість і незахищеність, водночас розчаровується в ефективності дій інститутів громадянського суспільства, відмежовується від проблем влади. У результаті посилюється пошук нової ідентичності на основі конструювання власних смислів і ціннісних орієнтацій, виходячи з індивідуального досвіду й реконструкції соціальних та особистих взаємовідносин, стилю й образу життя.

На цьому тлі відбувається певна «переоцінка цінностей»: у будь-які кризові періоди, у тому числі й нині, деякі прояви девіантності, що традиційно трактувались як наслідки соціальної дезінтеграції, соціального неуспіху тощо, набувають нового змісту та символічного звучання; вони символізують опозиційність, навіть антропологізацію й гуманізацію соціальних відносин, поворот до особистості та її актуальних екзистенціальних проблем і запитів.

Девіантна поведінка як соціальний і соціокультурний феномен завжди тісно пов'язана із соціокультурними тенденціями часу, епохи. Широка поширеність девіацій кидає виклик суспільству загалом та багатьом «слухняним» членам соціуму, а часто навіть вимагає перегляду суспільних цінностей і норм. Девіантні й делінквентні прояви виявляють свою потужність тому, що численні соціальні інститути є недостатньо гнучкими, неспроможними швидко зрозуміти сутність нових девіацій і виробити свою адекватну стратегію щодо них. Феномен девіантності є породженням дисонансу культур, інституціалізується та підтримується цим явищем. У результаті девіантність набуває всіх рис культурного феномена [5, с. 142–143].

Проблеми девіантної поведінки прямо пов'язані з проблемою соціального контролю.

Глобалізація соціального контролю над девіантністю є реакцією світової спільноти на глобальне поширення девіантних проявів. Вона проявляється в таких моментах: діяльності Інтерполу; прийнятті міжнародно-правових актів, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю; посиленні заходів із боротьби з міжнародним тероризмом, об'єднанні зусиль багатьох країн у цьому напрямі (особливо після подій 11 вересня 2001 р. в США); заходах, спрямованих на створення міжнародно-правової регламентації умов утримання засуджених у тюрмах і виправних колоніях (зокрема, прийняття Мінімальних стандартних правил поводження з утриманими); поширенні практики «поновлювальної» та ювенальної юстиції; тенденції відмови в багатьох державах світу від смертної кари; набутті популярності практикою «community policing» (партнерських відносин між поліцією та місцевою громадою).

Сучасний кримінолог В. Лунєєв, зазначаючи, що глобалізація є неминучою, виокремлює такі тенденції глобальної девіантності початку XXI століття: 1) проблема зайнятості та рівня життя: найближчим часом у світі лише 20% населення будуть необхідні як працівники на виробництві та у сфері обслуговування; інші 80% стануть фактично «зайвими», виключеними із життя, що штовхатиме багатьох із них на злочинні й антисоціальні дії; 2) проблема фінансових ринків: за висновками експертів, близько 80% фінансового капіталу не має матеріального забезпечення, тому фінансові кризи повинні дедалі частіше турбувати слабкі в економічному плані країни («країни-периферії» та «напівпериферії», користуючись термінами І. Валлерстайна); 3) істотне зниження контролю національних урядів над соціальними процесами в суспільствах, у тому числі контролю у сфері поширення злочинності та інших девіантних проявів [6, с. 121].

Існує також протилежний, оптимістичний погляд на культурну глобалізацію та її вплив на свідомість і поведінку особистості. Так, автори масштабних соціологічних проєктів World Values Survey (WVS) і European Values Survey (EVS), що включають аналіз даних соціопитувань 1981–2001 рр. у 81 країні, у яких проживає 85% населення планети, роблять висновок, що глобалізаційні процеси не здатні відчутно вплинути на ієрархію цінностей окремих індивідів і соціальних спільнот, що «незважаючи на глобалізацію, світ не стає однотанним, а вплив культурних традицій нікуди не зникає. Навпаки, високий рівень людського розвитку є результатом тенденції, що з'явилась порівняно нещодавно: поки що вона обмежується постіндустріальними суспільствами, а в країнах, що розвиваються, починає проявлятися завдяки стійкому економічному зростанню»; у країнах із низьким рівнем життя, до яких на-

лежать більшість пострадянських республік, «тенденція до підвищення рівня особистої незалежності й розширення свободи вибору є досить слабкою»; у цих суспільствах (до них належить також Україна) «переважаючи ціннісні системи досі сильно обмежують можливості для самовираження» [7, с. 14].

Проте висновки цих масштабних проєктів дають нам можливість простежити динаміку зміни ціннісних орієнтацій не в XXI столітті, а в кінці минулого століття; крім того, вони зорієнтовані на порівняльний аналіз суспільств із різним рівнем соціально-економічного розвитку, а не на аналіз змін у ціннісних орієнтаціях окремих індивідів та мікрогруп тих суспільств, які більш відчутно зазнали впливу глобалізаційних тенденцій (це насамперед «країни ядра»). Навіть у високорозвинених країнах вплив глобалізації на культурний розвиток стане яскраво помітним лише через 20–30 років. На прикладі країн пострадянського простору добре видно, як розпад традиційних цінностей, який спостерігався в 1990-х рр. і на початку XXI століття, впливає на зростання кількості злочинів, інших девіацій. Закономірно виникає питання: чи не стане глобальний розпад культури в масштабах світу в першій половині XXI століття повторенням негативних наслідків пострадянської культурної трансформації?

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на відміну від інтегративних процесів у світовій культурі, що цілком закономірно розгортаються в напрямі діалогізму як планетарний «полілог культур», глобалізація, на нашу думку та за висновками багатьох учених, є процесом уніфікації, стандартизації, розмивання культурних цінностей (як національного, так і світового масштабу). Негативний вплив глобалізації на особистість визначається насамперед у спробі підміни символів кодами масової культури, а ієрархії ціннос-

тей – системою спрощених стереотипів. Така тенденція призводить до поширення девіантних проявів у світовому масштабі.

На наше переконання, наразі існує необхідність більш глибокого міждисциплінарного дослідження феномена глобальної девіантності. Перспективним у цьому напрямі можна вважати, зокрема, порівняльний аналіз динаміки окремих видів девіантних проявів у країнах «світового ядра», «периферії» та «напівпериферії», що передбачає широкий аналіз статистичних показників, опитувань і контент-аналіз повідомлень, присвячених проблемам злочинності, проституції, тероризму тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гилинский Я. Глобализация и девиантность в России / Я. Гилинский // Глобализация в российском обществе / под ред. И. Елисеева. – СПб. : Нестор-История, 2008. – С. 399–508.
2. Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis; London : Univ. of Minnesota Press, 1996. – 250 p.
3. Smith A. Towards a Global Culture? / A. Smith // Global Culture by M. Featherstone. – London, 1990. – P. 170–183.
4. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху : [монографія] / Е. Сміт ; пер. з англ. М. Климчука, Т. Цимбал. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
5. Шаповал И. Девиантное поведение как аккумуляция личности / И. Шаповал // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 9(87). – С. 142–146.
6. Лунеев В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. Лунеев. – 2-е изд. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 160 с.
7. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. М. Коробочкина. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.

СЕКЦІЯ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

НОВІ ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ ЩОДО ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЙ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ КОНТЕНТ

NEW DISCURSIVE PRACTICES REGARDING INTERNET COMMUNICATIONS: POSTMODERN CONTENT

У статті наведено аналіз сучасних наукових теорій авторів-постмодерністів задля уточнення актуального методологічного апарату в цілому та понятійного апарату зокрема. Інтернет визначено як оперативну замкнуту структуру, що має акумулюючу властивість абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власний кордон, а також аутопоїетичний пристрій, який запускає процес самовідтворення у вигляді надбудови нових поверхів власної складності. Зафіксована особливість Інтернет-простору полягає в тому, що просторові межі відображають лише внутрішню структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на оптимізацію складності її самої та навколишнього середовища. Також в обіг була введена ідея «постсоціальної соціології» – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав». Виокремлено низку оновлених постмодерністських соціологічних категорій. Серед найважливіших є такі: об'єкти, що заміщають людей як партнерів зі взаємодії й усе більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи такі залежними від них; проліферація (як нарощення нової здорової тканини), включення складних автоматизованих пристроїв у суспільні відносини, що породило ситуацію техносотральної коеволюції, тип розростання якої значною мірою нагадує розростання комунікації; аутопоїетизм, що є системою, яка відтворює всі свої елементарні частини за допомогою діючої мережі таких же елементів, і завдяки цьому відмежовується від зовнішнього середовища.

Ключові слова: Інтернет, постмодерністська соціологія, методологічна основа, акторно-мережева теорія, аутопоїетизм, Інтернет-комунікації, об'єктоцентрична соціальність.

В статті приведено аналіз сучасних наукових теорій авторів-постмодерністів для уточнення актуального методологічного апарату в цілому і понятійного апарату в частині. Інтернет визначено як оперативну замкнуту структуру, яка володіє акумулюючим своїм властивістю абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власною межею, а також аутопоїетичним пристроєм, який запускає процес самовоспроизведення в формі надбудови нових етажів

собственной сложности. Зафиксированная особенность Интернет-пространства заключается в том, что пространственные границы отражают только внутреннее структурирование системы, ее внутреннюю дифференциацию, направленную на оптимизацию сложности его самого и окружающей среды. Также в обращение была введена идея «постсоциальной социологии» – социологии, которая уже не строится вокруг идей «социального производства», «социального конструирования» и поиска одних только «социальных оснований». Выделен ряд обновленных постсоциологических категорий. Среди важнейших следующие: объекты, которые замещают людей как партнеров по взаимодействию и во все большей степени опосредуют человеческие отношения, делая таковые зависимыми от них; пролиферация (как наращивание новой здоровой ткани), включение сложных автоматизированных устройств в общественные отношения, что породило ситуацию техносотральной коэволюции, тип разрастания которой в значительной степени напоминает разрастание коммуникации; аутопоїетизм, являющийся системой, которая воспроизводит все свои элементарные части с помощью действующей сети таких же элементов и благодаря этому отграничивается от внешней среды.

Ключевые слова: Интернет, постсоциальная социология, методологическая основа, акторно-сетевая теория, аутопоїетизм, Интернет-коммуникации, объектоцентристская социальность.

The article presents an analysis of modern scientific theories of the authors of the postmodernists of sociology science in order to clarify the modern methodological apparatus in general, and in particular, the conceptual apparatus. For example, the Internet is an operationally closed structure, which possesses the accumulation property of completely different systems (social and technological), its own border, as well as an autopoietic device, which launches the process of self-reproduction in the form of a superstructure of new floors of its own complexity. The feature of the Internet space is fixed: spatial boundaries reflect only the internal structuring of the system, its internal differentiation, aimed at optimizing the complexity of its own environment and its environment. Also in the process was introduced the idea of "post socio-sociology" – sociology, which is no longer built around the ideas of "social

УДК 316.77:004.738.5: 7.038.6

Дідик Л.А.

аспірант кафедри соціології
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
заступник директора
з навчально-виховної роботи
Державний загальноосвітній
навчальний заклад спеціалізована
школа-інтернат І–ІІІ ступенів
із поглибленим вивченням
окремих предметів і курсів
«Дітячя інженерна академія»

production", "social design" and the search for only "social grounds". As a result, the definition of a global network as a new communicative space is a long-established fact that does not cause any objections. However, the methodological conflict of our science in relation to virtual communication is that the "old" categories are used to describe new life situations. In a sense, this is a conflict between the method and the object. A number of updated posts of sociological categories are singled out. Among the most important are the following: objects that replace people as interacting partners and increasingly interact with human relationships, making them so dependent

on them; proliferation (as the build-up of a new healthy tissue), the inclusion of complex automated devices in social relations gave birth to a situation of techno-social co-evolution, the type of expansion which is largely reminiscent of the growth of communication; Autopoiesis is a system that reproduces all its elementary parts by means of an active network of the same elements and, therefore, is separated from the external environment.

Key words: Internet, post sociological sociology, methodological basis, actor-network theory, autopoiesis, Internet communication, object-centric sociality.

Постановка проблеми. Світова мережа Інтернет уже більше десяти років знаходиться в центрі уваги психологів, педагогів, соціологів, лінгвістів, культурологів. Із системи передачі протоколів даних Інтернет перетворився на одне із середовищ існування сучасної людини, потужний засіб комунікації й навіть окрему культурну течію.

Разом з Інтернетом у рамках усього людства було створене нове комунікативне середовище, яке поступово втягувало до себе (уже через свої особливості й переваги) численні фрагменти соціуму. Не може піддаватися сумніву факт наявності у віртуальному середовищі Інтернету соціальних конструкцій і процесів. Комунікаційні можливості мережі, безумовно, вражають своїм потенціалом і створюють соціально-психологічне поле для взаємодій індивідів.

Таким чином, уже сьогодні цей засіб розповсюдження інформації є унікальним стосовно залучення аудиторії. Потенційно Інтернетздатний обернути аудиторію всенаселення Землі. Багато мислителів (К. Ясперс, Т. де Шарден та ін.) мріяли про єдине людство. У цьому відношенні глобалізація спілкування може розглядатися як його «інтернетизація» [8].

Визначення глобальної мережі як нового комунікативного простору є фактом, який не викликає заперечень. Однак методологічний конфлікт нашої науки в ставленні до віртуального спілкування полягає в тому, що «старі» категорії використовуються для опису нових життєвих ситуацій. У певному сенсі це конфлікт методу й об'єкта. Початок вивчення комп'ютерного дискурсу визначався в традиційному категоріально-інструменталістському наборі, тому необхідний методологічний стрибок, щоб вийти на новий виток осмислення ситуації. Змінюється ідеологія, руйнуючи всі культурні уявлення, змінюються разом із нею й знання не тільки у феноменологічному плані, але й в епістемологічних принципах.

Отже, для вивчення нових дискурсивних практик необхідний і новий методологічний апарат, який може являти собою своєрідне ранжування старих понятійно-термінологічних парадигм щодо нового об'єкта дослідження, виконане таким чином, щоб природа цього об'єкта й апарат, яким він буде описуватися, корелювали між собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До дослідження були залучені тексти Е. Пікерінга, К. Кнорр-Цетіної, Б. Латура, В. Вахштайна, В. Леонтьєва, В. Фігурнова, М. Кастельса, Л. Мемфорда, У. Галстона, які стали основоположними для аналізу природи певного класу техносоціальних об'єктів, подібних до Інтернет-мережі. Так, наприклад, Б. Латур пише про «онтологічний поворот» у соціологічних дослідженнях, він стверджує, що ця тема дозволить відповісти на запитання, із чого «зроблене» суспільство. К. Кнорр-Цетіна розробляє підходи в рамках напряму, який тільки з'явився в соціології, – «постсоціальних досліджень». Соціологія постсоціальних досліджень будуватиметься не навколо понять «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку «соціальних підстав», а навколо поняття об'єктоцентричності соціального середовища [8].

Постановка завдання. Мета дослідження – висвітлення оновленого методологічного апарату в працях сучасних соціологів-постмодерністів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціологія не може обмежуватися лише констатацією фактичного матеріалу про наявність комунікації, вона повинна виробити спеціальний методологічний базис для подальшого аналізу. У закордонній і вітчизняній соціології робляться перші кроки в цьому напрямі. Проте вивчення соціальних проявів Інтернету обмежується проєкцією функціоналістського підходу, продукуючи аналогії зі стратифікаційними моделями реального суспільства й питаннями психологічного комунікаційного комфорту.

Звернення до міжпредметних досліджень дає можливість залучення понятійного апарату математичних і неklasичних інформаційних теорій і теорій складних систем – нерівноважних, незворотних, дисипативних, ергодичних і ін. Подібна інтерпретація дозволяє знайти нові й дуже значимі для просування в обраному напрямку смисли. Так, поняття емерджентності позначає незбіг властивостей об'єкта зі властивостями (або сумою властивостей) його частин; поняття про складність як таку, що не може бути алгоритмізована та вирахована.

Паризькою школою постсоціальних досліджень (Б. Латура, К. Кнорр-Цетіна, У. Брюггер

та ін.) представлений такий напрям, як дослідження науки й технології (далі – STS). На нашу думку, воно дозволяє розглядати цілу низку понять і явищ, які традиційно виносилися за межі соціологічних дисциплін. Ідеться про матерію, продуктивність, об'єктивність; подібні категорії, як правило, не вписувалися в рамки соціологічного дослідження, оскільки робота соціологів, за твердженням Б. Латура, обмежувалася соціально релевантними темами [4, с. 33]. У зв'язку із цим слід також звернути увагу на роботи, присвячені дослідженню історії розвитку соціально-технічних медіапристроїв і аналізу їхньої взаємодії із соціальними системами, а також історії їх масового впровадження. Розвиток цього підходу дозволив Б. Латуру і його послідовникам (Д. Ло, М. Каллон) прийти до створення акторно-мережевої теорії (далі – ANT), націленої на подолання модерністської дихотомії суб'єкта й об'єкта. Деякі принципи акторно-мережевого підходу разом із поняттям «інтероб'єктивності», як ми вважаємо, дозволять розширити низку соціально інтерпретованих феноменів і додати до них ті, які до цього виносилися за межі соціологічних дисциплін.

Як вважає В. Вахштайн, почавши з критики соціального конструктивізму в дослідженнях науки, дослідники соціально-технічних систем перейшли до критики соціологічної методології в цілому. Так, в обіг була введена ідея «постсоціальної соціології» – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав». У публічних лекціях під загальною назвою «Кінець соціологізму: перспективи соціології науки» В. Вахштайн, спираючись на матеріали STS, обґрунтовує позицію, згідно з якою суспільство перестало бути «добровільною причиною всіх речей», прихованим джерелом причинності [1]. Тому соціолога має цікавити й те, із чого «зроблене» суспільство.

«Онтологічний поворот» у соціальному знанні, що розробляється представниками акторно-мережевої теорії, пов'язаний із темою «об'єкт-центричної соціальності» (object-centered sociality), яка в постсоціальних дослідженнях є зворотною стороною сучасного досвіду індивідуалізації. Об'єкт-центричне середовище визначає індивідуальну ідентичність так само, як раніше її визначали співтовариство й сім'я. Об'єкти заміщають людей як партнерів зі взаємодії й усе більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи останні залежними від них.

У зв'язку зі сказаним важливо відмітити, що в постсоціальних дослідженнях значне місце займають широко поширені в західних суспільствах експертні «культури знання». Оскільки пізнавальні процеси переносяться на «об'єк-

ти знання», то зростання сучасної технічної науки може розглядатися як особлива форма об'єктних відносин. Слідом за Рейнбергером К. Кнорр-Цетіна пропонує підхід, при якому в дослідницький фокус переноситься не сам «епістемічний об'єкт» («епістемічна річ»), а людина сама конкретизує й реалізує потенціал своїх бажань через включеність в «епістемічні об'єкти» [3, с. 281].

Комп'ютерні мережі, відеовиробництво комп'ютерних мереж, проектування мікроелектроніки, засноване на нанотехнологіях, сільське господарство, засноване на сучасних біотехнологіях, а також багато інших сфер сучасних розвинених економік неминуче об'єднують свій інформаційний зміст із матеріальною підтримкою продукту. У цих умовах розпливаються кордони між товарами й послугами. Проліферація (як нарощення нової здорової тканини), включення складних автоматизованих пристроїв у суспільні відносини породило ситуацію **техносоціальної коеволюції**, тип розростання якої значною мірою нагадує розростання комунікації. Тільки якщо комунікація в загальному сенсі реалізується через інтерсуб'єктивність (Ю. Хабермас), то комунікативна за своєю суттю техносоціальна коеволюція – через інтероб'єктивність (Б. Латур). Цей «самоподібний» простір взаємопов'язаних вузлів є автоматично саморегульованим організмом. У цьому сенсі Інтернет як комунікативна технологія вже на самому початку свого становлення був автономною (оперативно замкнутою) самоврядною системою – через багатьох фахівців у різних країнах, які були зайняті його розвитком, але без будь-якого чітко вираженого централізованого регулювання. Межі Інтернету завжди залишалися й залишаються нечіткими, рухливими, але в той же час їх можна визначити. Поняття «трафік» (traffic) є ключовим у визначенні меж системи – коли закінчується трафік, закінчується Інтернет.

У. Матурана й Ф. Варела в 1970-х рр. висунули теорію, згідно з якою механізм, що перетворює системи в автономні єдності, проявляється через аутопойезис: «Система автономна, – пишуть вони, – якщо вона сама встановлює власні відповідні закони... Автономність – одна з найбільш показних відмінних рис живих істот <...> тепер ми уявляємо собі, що визначає живих істот як єдності – саме їх аутопойезісна організація» [7, с. 42]. Вони використовують людей як джерела процесів комунікації для підтримки аутопойезиса.

Таким чином, аутопойезис є системою, яка відтворює всі свої елементарні частини за допомогою діючої мережі таких же елементів і завдяки цьому відмежовується від зовнішнього середовища [6, с. 11]. Це може відбуватися у формі життя, у формі свідомості або,

у випадку соціальної системи, у формі комунікації. Аутопойезис можна вважати способом відтворення системи через себе саму. Аутопойетичні структури відрізняються тим, що їхня організація породжує в якості продукту їх самих, без поділу на виробника й продукт. Нейробіологи У. Матурана й Ф. Варела використовували поняття «аутопойетичної машини» для опису ключової властивості живої системи – безперервної регенерації й підтримки власної ідентичності [7, с. 42]. Таким чином, автономність соціальних мереж проявляється не тільки в довільному розширенні структури, але й у законах, за якими вони функціонують. Проводячи паралель між комп'ютерами системи й клітинами, варто відзначити такі загальні риси, як єдність, структура й онтогенез. Функціонально їхня схожість виражається в тому, що комп'ютери, об'єднані в мережу, як і молекули, утворюють складні епістемологічні структури, здатні до аутопойезису. Тут необхідно зробити одне доповнення – аутопойезис системи запускається з певного (критичного) моменту зростання її складності, після якого система починає проліфувати якості й інтегральні властивості, які в ній і в її частинах до того не виявлялися на попередніх фазах розвитку. У цьому разі під аутопойезисом структури розуміється процес її самобудівництва (самодіяння) і самостворення нових рівнів власної складності. Властивості аутопойезиса не зводяться до суми властивостей системи й не проявляються як редукція запропонованих іззовні (суб'єктом, групою, експертами) вимог. Іншими словами, аутопойетична система – це система, яка творить і вдосконалює сама себе.

Результатом аутопойезиса структури Інтернету стає невизначеність смислів, потреб та інтересів, що миготливо репрезентує саму соціальну мережу, а разом із нею – суб'єктів-користувачів, які підтримують її своїми комунікативними актами. Таким чином, соціальні мережі організовують не тільки власну структуру й власну репрезентацію, а й комунікативні акти та потреби в спілкуванні включених в їхнє функціонування користувачів. Важливо наголосити на тому, що всі впливи з боку навколишнього середовища на складний об'єкт, побудований по типу Інтернет-комунікації, тільки дають поштовх для майбутніх змін. Якись «об'єктивні» зміни зовнішнього світу не проникають (не переходять) у систему. Від зовнішнього світу система отримує повідомлення – імпульс (збудження, подразнення), який може стати чи не стати інформацією лише в самій системі. Зовнішні чинники та впливи тільки запускають зміни аутопойетичних систем, але не визначають їх структурні зміни й не управляють ними. Тут не працює детермінація часів першого покоління кібер-

нетиків «input/output». Автономні структурні зміни в аутопойетичних єдностях своїми впливами можуть тільки сприяти запуску структурних змін у навколишньому середовищі. Унаслідок оперативної замкнутості Інтернету, а також прагнення цієї системи відтворювати власні кордони, проявляються емерджентні властивості Мережі, оскільки системні операції завжди залишаються всередині неї. Тому технологічні об'єкти, як і користувачі, які не є частиною Інтернету, є лише частиною його навколишнього середовища. Звідси можна зробити висновок, що взаємодії технологічних пристроїв (зовнішні й внутрішні), а також громадські взаємодії є зовнішнім середовищем для Інтернету. Із цього випливає, що територіальне поняття кордону, або кордону підключення, несуттєве у визначенні кордону Інтернету. Інтернет – це сукупність комунікацій, організована за рахунок передачі даних, а тому просторові межі відображають лише внутрішнє структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на оптимізацію складності її самої та навколишнього середовища. Інтернет створює опис самого себе, і кожна комунікація, яка відбувається в ньому, також створює самоопис. Відповідно до теорії систем Н. Лумана подібним чином організуються структури системи, які побудовані за рахунок її ж операцій. Іншими словами, імпорт комунікативних структур неможливий у мережу, оскільки система має власну оперативно замкнуту структуру. Інтернет використовує власні описи для визначення стану операцій, які є основою для подальших дій. В Інтернеті, як у будь-якій комунікативній системі, за кожною комунікацією стоїть неідентична комунікація, але вона відповідає загальному комунікативному коду Інтернету й завжди зумовлена комунікаціями, що відбувалися раніше. Сам процес протікання комунікації має першочергову значимість для системи, оскільки саме він є основою її розрізнення із зовнішнім середовищем. Таким чином, операційність інформації в Інтернеті домінує над каузальністю. Така поведінка системи була описана Ж.-Ф. Ліотаром у «Стані Постмодерну». Ліотар стверджував, що легітимація оформляється через продуктивність: «Продуктивність самолегітимується, як, мабуть, це робить система, відрегульована на оптимізацію своїх результатів. Таким чином, наразі зростання продуктивності і її самолегітимація проходять через виробництво, збереження, доступність і операційність інформації» [5, с. 80].

Виходячи з вищевказаного, ми можемо визначити Інтернет як оперативно замкнуту структуру, яка має акумулюючу властивість абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власний кордон, а також аутопойетичний пристрій, який запускає процес

самовідтворення у вигляді надбудови нових поверхів складності. У цьому дослідженні аутопойезис є важливим поняттям, оскільки він, на наш погляд, дозволяє виявити сутнісні властивості Інтернет-простору, котрий розростається. Процес аутопойезису проявляється не тільки в самовідтворенні, але й у відокремленні від навколишнього середовища. Системи з аутопойетичною організацією породжують як продукт самих себе без чіткого поділу на виробника й продукт. До таких, наприклад, можна віднести ДНК як текст, що читає й пише сам себе. Однак автономність у цьому разі не передбачає абсолютної незалежності від зовнішніх систем.

Висновки з проведеного дослідження.

Зважаючи на проведений аналіз теоретичних напрацювань, нами визначено, що почавши з критики соціального конструктивізму в постсоціальних дослідженнях соціально-технічних систем, дуже актуальною стала критика соціологічної методології в цілому та її нових категорій зокрема.

Уже сьогодні ми можемо помітити, що процес «віртуалізації» цінностей розгортається з незвичайною швидкістю. Віртуальним стає майже все: гроші, почуття, культурні цінності. Усе, крім предметів, що забезпечують комфортне існування й захищеність людини. Майже всі перераховані вище ресурси набувають віртуального вираження на екранах комп'ютерів. М. Кастельс справедливо стверджує, що виникла нова просторова форма, характерна для соціальних практик, які домінують у мережевому суспільстві й формують простір його потоків. Тому сучасні автори-науковці систематизують новітній методологічний апарат з огляду на постмодернові тенденції. У їхніх працях усе гостріше постає питання про зміну методологічної основи науки, що вивчає інтернет-соціум. Розвиток такого підходу дозволив Б. Латуру й його послідовникам (Д. Ло, М. Каллон) прийти до створення акторно-мережевої теорії (ANT), націленої на подолання модерністської дихотомії суб'єкта й об'єкта. Деякі принципи акторно-мережевого підходу разом із поняттям «інтероб'єктивності» дозволяють, як ми вважаємо, розширити низку «соціально інтерпретованих» феноменів і додати до них

ті, які до цього виносилися за межі соціологічних дисциплін. Тому в обіг була введена ідея постсоціальної соціології – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав».

«Онтологічний поворот» у соціальному знанні, що розробляється представниками акторно-мережевої теорії, пов'язаний із темою об'єктоцентричної соціальності (object-centered sociality), яка в постсоціальних дослідженнях представляється зворотною стороною сучасного досвіду індивідуалізації.

У. Матурана й Ф. Варела в 1970-х рр. висунули теорію, згідно з якою механізм, що перетворює системи на автономні єдності, проявляється через аутопойезис. Аутопойезис можна вважати способом відтворення системи через себе саму. Аутопойетичні структури відрізняються тим, що їхня організація породжує в якості продукту їх самих, без поділу на виробника й продукт.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вахштайн В. Конец социализма: перспективы социологии науки. Публичные лекции / В. Вахштайн. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/lectures/2009/08/06/videoonvahshain.html>.
2. Ібрагімова К. Дефініція поняття «соціальна взаємодія», її види й основні теорії / К. Ібрагімова // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2013. – № 40–41. – С. 289–293.
3. Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания / К. Кнорр-Цетина // Социология вещей / под ред. В. Вахштайна. – 2006. – № 6 (3). – С. 281.
4. Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур // Вестник МГУ. Сер. «Философия». – 2003. – № 3. – С. 33.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
6. Лумон Н. Медиакоммуникации / Н. Лумон ; пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров. – М. : Издательство «Логос», 2005. – 280 с.
7. Матурана У. Древо познания / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 223 с.
8. Рітцер Дж. Сучасні соціологічні теорії / Дж. Рітцер. – СПб. : Пітер, 2002. – 688 с.

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

SOCIAL CRISIS IN CONTEMPORARY UKRAINE. IN SEARCH OF A NEW NARRATIVE

СОЦІАЛЬНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ. У ПОШУКАХ НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

The purpose of the article is to demonstrate that Ukraine, being a large country located between the EU and Russia, faces a vast number of challenges that are primarily based on the differences between the Ukrainian regions. There are several narratives of national identity that may lead to possible tensions between the people and make further development of the country more difficult. The article is relevant nowadays, because the Ukrainian situation is influencing international politics and stability and therefore requires more deep understanding. Further research of the contemporary narratives and developments that are being shaped in Ukraine requires sociological approach and analysis across the regions to provide reliable knowledge.

Key words: narratives of national identity, cross-regional differences, Ukrainization, decentralization.

Мета статті – продемонструвати, що Україна, будучи великою країною, розташованою між ЄС і Росією, стикається з величезною кількістю проблем, які в основному полягають у відмінностях між регіонами України. Є кілька типів національної ідентичності, які можуть привести до можливої напруженості між людьми й утруднити подальший розвиток територій. Зараз ця стаття актуальна, тому що ситуація в Україні впливає на

міжнародну політику й стабільність і вимагає більш глибокого розуміння. Подальше дослідження подій, які відбуваються в Україні, вимагає соціологічного підходу й аналізу для забезпечення надійних знань.

Ключові слова: нарративи національної ідентичності, міжрегіональні відмінності, українізація, децентралізація.

Цель статьи – продемонстрировать, что Украина, будучи большой страной, расположенной между ЕС и Россией, сталкивается с огромным количеством проблем, которые в основном заключаются в различиях между регионами Украины. Существует несколько видов национальной идентичности, которые могут привести к возможной напряженности между людьми и затруднить дальнейшее развитие территорий. Сейчас эта статья актуальна, потому что ситуация в Украине влияет на международную политику и стабильность и требует более глубокого понимания. Дальнейшее исследование современных событий, которые происходят в Украине, требует социологического подхода и анализа для обеспечения надежных знаний.

Ключевые слова: нарративы национальной идентичности, межрегиональные различия, украинизация, децентрализация.

УДК 316.7

Nesterenko A.O.
doktorant IV rok, magister
Uniwersyt Śląski w Katowicach

The problems of identification and narration are not only for approachable people, but also for every society. It is important to be aware of the identity of the Ukrainians as an ethnic group. Who has a place on the map? The topic that has been taken up in article will concern national identification (narration). Selected issues are inspired by the urgent need for scientific analysis of integration, development, existence of Ukraine identification. This was identified as a change in regional, cultural, economic, political, and other identities. Now the state has been divided between east and west, pro-Ukrainian and pro-Soviets on "their" and "alien". Identification in the opinion of theoreticians is a complex element, based on the process of identifying with certain values. **Identification (from *lac. Identificare*)** – social-psychological process of identifying a person with a social group or community that helps in the search for various social activities, the acquisition

of certain social roles, and status (Bilensky, 2006 p. 117).

On August 24, 2016 Ukraine celebrated its 25th anniversary of independence. Despite the fact that this country is very young, Ukrainians have existed as an ethnical group of people for many centuries. They lived on the territories that belonged to different countries at different times, including Russian Empire, Poland, Austro-Hungarian Empire, Hungary and Romania. Now Ukraine is one of the largest countries in Europe with area of 603,500 m² and population of approximately 42 million people. It would seem that a country which eventually received long-awaited independence would have responsibility to build a strong united society in order to protect its sovereignty, but in the 1990s it did not happen. In the 2000s it did not happen as well. On the contrary, Ukraine faced several political and economic crises that in turn caused the societal

crisis that continues to harm Ukraine and its people.

In 1993, Professor Volodymyr Lanoviy, who was Minister of Economy of Ukraine, wrote: "I am sick and tired of hearing political leaders say 'We are just beginning, we are trying to learn how to steer Ukraine out of political crisis'" (Lanoviy, 1993, p. 194). It turned out that this task became too complicated for him and other politicians. Instead of uniting the country by introducing a common narrative of national identity, several very different narratives started to emerge in the 1990s and now they stand on the way of peaceful and stable development of Ukraine.

At first, there were two major narratives – pro-Ukrainian and pro-Soviet (pro-Russian) narratives. As Lanoviy wrote in 1993, "in the West of Ukraine, the popularity of the national socialists is growing rapidly and the republicans are losing the confidence of the population. In the East of Ukraine, the authority and prestige of communism is on the rise" (Lanoviy, 1993, p. 194). It should not be surprising that such polarization of Ukrainian society took place very shortly after the country had declared independence. In the academic literature there have already been many studies that proved that sharp economic declines have negative influence on people's preferences for the existing economic and political system (De Haas et al., 2008, p. 94). In the early 1990s, economic crisis harshly hit Ukraine, because its economy lost valuable economic ties with Russia and other countries to which manufacturing enterprises exported their products. Additionally, planned economy had to be transformed into the market economy and it was not a simple task for Ukraine, which had been one of the key Soviet republics in terms of industrial production and agriculture. Some large mono-cities, especially in the east of Ukraine in Donbass region, were built in the Soviet times and were a vital nod of a complex production network. In the 1990s, they had to learn how to survive. Without a doubt, economic and social shocks must have had great impact on people's views and a lot of people wanted to have once again relative stability that there used to be in the USSR even in the 1980s during the volatile years of Perestroika.

In terms of Ukraine, it is of great interest to investigate further why people in different parts of Ukraine view similar economic and political problems differently and why there is no unity in the Ukrainian society despite the fact that majority of the people in Ukraine, which is equal to 77%, are ethnic Ukrainians. Some scholars write that not only economic problems, but also cultural differences may cause a conflict (Cited in De Haas et al., p.94). So it is worth focusing on whether western and eastern Ukraine has such sharp cultural differences that do not allow a large east-European country to develop further. In this

article, several key differences will be described and the most popular narratives of national identity will be presented. Statistical data from various sources and extensive literature review will show that regional differences play a much more important role in spreading the societal crisis in Ukraine than belonging to a certain ethnic group or speaking Ukrainian or Russian language. Finally, it will be suggested that ineffective Soviet meaning of power as well as power of several business groups during the first 20 years of Ukrainian independence were some of the major factors of fundamental societal crisis that later resulted in annexation of Crimea by Russia and military conflict in some parts of Donbass region on the border with Russia.

To start with, Karácsonyi et al. (2014) described a large number of differences between eastern and western Ukraine in the article ***East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right?***¹. In authors' opinion, dichotomy was caused by ethnic and religious differences, level of urbanization, level of economic development, national identity, etc. These differences were being shaped for several centuries along the Uman'– Kharkiv line. For instance, in XIX–XX centuries Eastern Ukrainian regions went through the process of rapid industrialization that made them dependent on Russian economy. Uneven industrialization also led to the divide between urban and rural Ukraine. Karácsonyi et al. (2014) write that 65% of rural citizens live in the western part of Ukraine. On the contrary, almost 80% of the population lives in the cities in the east of Ukraine. (Karácsonyi et al., 2014, p.120). Once again, this is because settlements in the east are not as old as settlements in the west of the country. For example, large cities in the east of Ukraine were founded as follows: Kharkiv – 1650, Donetsk – 1869, Luhansk – 1795, Odessa – 1794, Dnepropetrovsk – 1776. As for major cities in the west of Ukraine: Lviv – 1240, Ivano-Frankovsk – 1650, Ternopol – 1540, Chernivtsi – 1408. The same trend is concerned with smaller towns. If in the eastern part of Ukraine many mono-cities were built during the period of industrialization, the settlement network in the west of Ukraine was formed in the course of several centuries that preceded industrialization (Karácsonyi et al., 2014, p. 120).

When Ukraine was united under the rule of the Soviet Union, there were common centralized policies, but they did not erase regional differences. Moreover, some policies, for example migration policies, led to rebalancing of ethnical groups in Ukrainian cities. In Eastern Ukraine, the number of people of Russian origin significantly increased, because a lot of workers were coming to eastern Ukrainian cities in order to build new factories and plants. Moreover, a large number of Ukrainians died during Holodomor and the World

War II or was made to migrate to other countries. In western Ukraine, there were also significant migrations. After the World War II, ethnic Poles had to move to Poland and ethnic Ukrainians that lived in Poland moved back to Ukraine. For example, in Lviv in 1939 50% of population was Polish people and only 15% of population was Ukrainians (Mick, 2011, p. 2). During the World War II the city quickly became a vital cultural, historic and industrial center for Ukrainians. Additionally, the USSR was trying to integrate Lviv and other western Ukrainian cities into the Ukrainian Soviet Socialist Republic. After several decades, 88% of the population in Lviv were Ukrainians, 9% were Russians, and only 1% was Polish people (Ukrainian Census of 2001).

The most visible cultural differences in Ukraine are language and religion. According to the Ukrainian Census of 2001, 14.8% of ethnic Ukrainians think that Russian is their native language. Based on the information about migration provided above, it is not surprising at all that the number of ethnic Ukrainians who speak Russian is significantly higher in the eastern regions of Ukraine. Up to 60% of ethnic Ukrainians in Donetsk, Luhansk and Crimea think that Russian is their native language (Cited in Karácsonyi et al., 2014, p. 115). In general, Ukrainian language has state status and is protected by the Ukrainian Constitution that was passed in 1996. Other languages, in particular Russian, Crimean Tatar, Polish, Hungarian, Romanian languages are used for communication by ethnic minorities that live in different parts of Ukraine. Without a doubt, Russian language is the most widely-spread. Very often the topic of oppression of the Russian-speaking Ukrainians and ethnic Russians is used by some local politicians as well as by Russian government in order to get political mileage in Ukraine and abroad.

In terms of religion, there are much more believers in the western regions than in the eastern regions – 86.6% vs. 50.5%. Such a difference may be explained by the fact that the Soviet Union was not so aggressive in the western Ukraine that joined the USSR only after the World War II (Karácsonyi et al., 2014, p. 115). Additionally, there are more Catholic people in the West than in the East. Finally, for understanding the divide in the Ukrainian society by religion it is important to mention that there are two competing Orthodox Churches in Ukraine. There are churches that belong either to the

Kyiv Patriarchate or the Moscow Patriarchate. According to the official data provided by the Ministry of Culture of Ukraine, two thirds of Orthodox churches belong to the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate). In turn, there are twice as few churches that belong to the Kyiv Patriarchate (Ministry of Culture of Ukraine, 2016). Paradoxically, majority of Orthodox people in Ukraine support the Kyiv Patriarchate (Razumkov Center, 2016).

Discrepancy in the number of churches may have been caused by two factors. The Kyiv Patriarchate was established in 1992 and it is unrecognized by the canonical Orthodox churches at the international level. Thus, it is difficult to create an extensive network of churches around the country even though there is the public will. Secondly, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate has very strong support from the Russian Orthodox Church and influential pro-Russian Ukrainian politicians. There have been appeals in Ukraine initiated by pro-western Presidents Viktor Yushchenko and Petro Poroshenko to create a unified Ukrainian Church, but it seems that at the moment this idea is not feasible due to evident absence of consensus between two dominating churches.

One more important difference lies in how Ukrainians in different parts of the country view democracy and free market economy. People who live in the east of Ukraine are 35% less likely to support a market-based economic system and 42% less likely to be in favor of democracy (De Haas et al., 2015, p.93). What is more, negative views concerning democracy and market economy grew up in the east of Ukraine in 2006–2010 due to the economic crisis that Ukraine had to overcome (De Haas et al., 2015, p.93). In the 2000s, economic situation did not significantly improve, mainly because “institutionalized oligarchic capital and clannish power” took hold and society became divided into the super wealthy and the poor” (Kuzio, 2011, p. 95). Moreover, Ukraine continued to rest on conservative Soviet governance structures and ideologies that did not allow active participation of citizens in national and regional politics (Korostelina, 2013, p. 39). Both power of oligarchs and Soviet ideology are much stronger in the east of Ukraine, where a lot of large industrial companies are located. Due to the inconsistencies in the economic system and political governance model, it is not surprising that people in the east of Ukraine, in particular in Donbas region, are more dissatisfied with the national government and therefore would like to have closer ties with Russia in order to reconstruct the past when cities in Soviet Ukraine were benefiting from central planning and extensive economic cooperation with Russia.

Information that was provided above shows that Ukrainian society is indeed diverse and there are

¹ **S.H. Huntington Identity** – it belongs to both the person and the group. People themselves build by their own will or it results from their life. A person and a group can have many identities such as economic, cultural, political, social, territorial, local and other. Each one is valuable to the group. It should be understood that each identity shapes different factors such as: a) **Ascription** (age, sex, ethnicity, race); b) **Cultural** (language, traditions, religions); c) **Territory** (town, town, region); d) **Politics** (ideology, public interest, loyalty to the leader); e) **economical**; f) **Social**. Some of them I would like to describe and analyze in your article.

regional differences that may have negative impact on the current development of the country. For example, in 2014, after the end of Euromaidan and escape of President of Ukraine Victor Yanukovich to Russia, Russia was relying on a narrative of oppression of Russian coethnics in the east of Ukraine and Crimea (Metzger et al., 2016, p. 21). Interestingly, that during the Euromaidan the narrative was different and was concerned with the question whether Ukraine should be integrating into the EU or not. Yuri Zhukov from University of Michigan states that it would be wrong to “associate terms like ‘pro-Russian’ and “pro-Ukrainian” only with the ethnic and linguistic groups that bear their name” (Zhukov, 2015, p. 2). He provides an example of the region of Donbas where rebels look in the direction of Russia not because of their ethnicity or language. In his opinion, maintaining close trade ties with Russia is one of the main factors why some people in Donbass are acting against Ukrainian government (Zhukov, 2015, p. 2). Barrington and Herron (2004) also think that very different ethnic groups in Ukraine can coexist peacefully and call the phenomenon as “the dogs that didn’t bark” phenomenon (Barrington & Herron, 2004, p.4).

However, there might be doubts if this phenomenon could be observed in Ukraine starting from 2004 after the end of the Orange Revolution that brought a pro-western politician Victor Yushchenko to power. There were no direct conflicts between people until 2014, but tension in the political circles was rising. President Yushchenko was probably the first president in independent Ukraine that tried to deconstruct Soviet mentality. He raised the topic of Holodomor as a Holocaust and the WWII in which Ukraine suffered not only from the Nazi Germany, but also from the USSR. However, President Yushchenko quickly lost his popularity due to the political crisis. In the next elections a pro-Russian politician Viktor Yanukovich became President of Ukraine. Under his rule, there was a very sharp return to the facet democracy and further weakening of Ukrainian economy as well as the whole political system (Korostelina, 2013, p. 41).

The shift between ideologies in Ukraine may be explained by presence of very different narratives of national identity. Korostelina (n. d.) provides five types of narratives of national identity: a dual identity; being pro-Soviet; a fight for Ukrainian identity; recognition of Ukrainian identity; a multicultural-civic narrative; and a Crimean Tatars’ narrative (Korostelina, n. d., p. 2). Each narrative has a very strong logical basis and may contradict other narratives. Therefore, one narrative cannot be dominating in Ukraine. In addition, a compromise between some narratives is difficult if not impossible to achieve.

Korostelina (n. d.) writes that the dual identity narrative is applied to describe Ukraine as a state

“with a dual identity of two equal ethnic groups” (Korostelina, n. d., p. 7). People who support this narrative may be proud of Russian heritage and think that it is the nationalists who caused tension in the Ukrainian society. In their opinion, regions have very different histories and therefore it is difficult to develop a common national identity (Korostelina, n. d., p. 7). People who support the pro-Soviet narrative would like to change the overall opinion about the USSR and recognize both positive and negative parts of the Soviet past. They think that Ukraine should develop a multicultural society and avoid one-sided interpretation of history (Korostelina, n. d., p. 7). The “Fight for Ukrainian identity” narrative is based on the idea that Ukraine has “a post-colonial, post-genocidal society that was able to survive, preserve culture and language, and achieve independence” (Korostelina, n. d., p. 7). Those people who support this narrative think that the country is facing a threat from the pro-Soviet or pro-Russian population and politicians that are supported by Russia. For them it is important to protect Ukrainian democratic values and edge pro-Soviet totalitarian ideals (Korostelina, n. d., p. 8). The “Recognition of Ukrainian identity” narrative describes Ukraine as a country in which society should be united by democratic Ukrainian culture as a substitute of the Soviet totalitarian regime. Following this narrative, tensions in Ukrainian society were caused by manipulations initiated by Russia and do not have the real basis. Therefore, Ukraine should protect itself from Russian influence in all spheres of life (Korostelina, n. d., p. 8). The multicultural civic narrative is based on the idea that Ukrainian society should have a civic meaning of national identity and “reflect multiple voices of Ukrainian history” (Korostelina, n. d., p. 8). Finally, the narrative of Crimean Tatars supports Ukrainian independence. People with this narrative think that pro-Russian forces divided Ukraine. Moreover, they think that Ukrainians should be more positive towards the ethnic group of Crimean Tatars (Korostelina, n. d., p. 8).

What could be possible scenarios for Ukraine based on the narratives provided above? Andrew Wilson from the University College in London thinks that rapid Ukrainization will probably not occur in Ukraine, because there is quite a large group of people – up to 30–35% of the total population – who consider themselves as Russian speaking ethnical Ukrainians (Cited in Popson, 2011). These people are very diverse and may have different views about Ukrainian culture, history, economic and political prospects. Starting from 2014, one can observe that some people in this group who live in Donbass support rebels that fight against Ukraine. Wilson suggests three main scenarios for Ukraine: a state that is like Canada “with own Russophone or Ukrainian Quebec”, gradual Ukrainization and consolidation of society or continuation of conflict

between overlapping identities (Cited in Popson, 2011).

However, no matter what a scenario for Ukraine will be, it is important for the government to implement reforms in all spheres in order to resolve accumulated problems and prevent development of a failed state. International organizations and foreign governments assist Ukraine in reforms. One of the reforms that are likely to reduce tension in Ukraine is a so-called decentralization reform. There are two main aims of this reform: to improve governance and budgeting at the local level and shift responsibility from the national level to the local level. Additionally, decentralization is an alternative to federalization that was promoted by Russia during the peace talks that were concerned with the situation in Donbass region. Ukraine is using the model that was applied by Poland in the 1990s. If the decentralization reform is implemented as it has been planned, the risk of potential conflict between regions and center will be low.

Conclusion. Formation of a united prosperous country is always incredibly complex and depends on many factors. In terms of Ukraine, it turned out that the country unlike the countries of Central and Eastern Europe failed to cope with the economic crisis and formation of the new governance system that would not rely on the Soviet meaning of power. Additionally, the issue of national identity became one of the most debatable topics in Ukraine. There are very different narratives that for many years peacefully co-existed. "The dogs that didn't bark" phenomenon ended in 2004 when the Orange revolution started. Since then it has been clear that people can be divided not only by the issue "Pro-European" or "Pro-Russian". There are much more complex issues that may divide people. Some historical issues, including the role of the Ukrainian Insurgent Army in Ukrainian history or positive and negative sides of the Soviet Ukraine are the topics that do not bring consensus in the Ukrainian society. What is more, there are several regional differences that include language, religion, level of urbanization, ethnicity, and opinions about market or planned economies, which make creation of a common narrative of national identity a difficult task.

Nevertheless, one could observe the will of Ukrainian people to fight for their country in 2014 when Crimea was annexed by Russia. At the moment, Ukrainian government as well as the civil society has support from international partners and therefore there are structural reforms and public discussions that help to raise controversial issues that were suppressed for many years. It is not clear yet which scenario Ukraine will choose for staying united. It is likely that Ukraine will continue its gradual Ukrainization and balancing interests of different regions by means of decentralization that has already started and will last for several years until the conflict in Donbass region is resolved. Now there is common understanding in Ukraine

that it is important to avoid becoming a failed state and therefore a lot of hurting transformations have to take place. To sum up, the way how people and government will view history, culture and diversity in the Ukrainian society will define the future scenario of development of Ukraine.

REFERENCES:

1. Barrington L. One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences / L. Barrington, E. Herron // *Nationalities Papers*, Vol. 32.
2. Соціологія: словник термінів і понять / Упоряд. Є. Біленький, М. Козловець, В. Федоренко. – К., 2006. – С. 353.
3. De Haas R. The Great Recession and social preferences: Evidence from Ukraine / R. de Haas, M. Djourelava, E. Nikolovac // *The Review of Economics and Statistics*. – 2008. – Vol. 90, № 3. – P. 414–427.
4. Djankova S. The happiness gap in Eastern Europe / S. Djankova // *Journal of Comparative Economics*. – Volume 44, February 2016, Issue 1. – P. 108–124.
5. Karasconyi D. East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? / D. Karasconyi, K. Kocsis, K. Kovaly, J. Molnar, L. Poti // *Hungarian Geographical Bulletin*. – 2014. – Volume 63, Issue 2. – P. 99–134.
6. Korostelina K. // *Journal of Eurasian Studies*. – Volume 4, January 2013, Issue 1. – P. 34–46.
7. Коростеліна К. Україна після 20 років незалежності: Моделі розвитку, наративи національної ідентичності та криза легітимності влади / К. Коростеліна [Electronic resource]. – Access mode : http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/publikationen/koros20_ukr.pdf.
8. Kuzio T. Political culture and democracy / T. Kuzio // *East European Politics & Societies*. – № 25(1), 2011. – P. 88–113.
9. Lanoviy V. Macro- and Microeconomic Crisis in Ukraine: The Social and Political Stakes / V. Lanoviy // *Economic Policy*. – Vol. 9, № 19. – P. 191–195.
10. Metzger M. Tweeting identity? Ukrainian, Russian, and #Euromaidan / M. Metzger, R. Bonneau, J. Nagler, J. Tucker // *Journal of Comparative Economics*. – Volume 44. – Issue 1. – P. 16–40.
11. Mick C. Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44 / C. Mick // *Journal of Contemporary History*. – 2011.
12. Ministry of Culture of Ukraine. (2016). Form 1. Report about Network of Churches and Religious organizations in Ukraine by 01.01.2016.
13. Popson N. Ukrainian National Identity: The "Other Ukraine" / N. Popson. – Kennan Institute, 7 June 2011.
14. Rozumkov Center. Sociological Study: To What Church Do You Relate? [Electronic resource]. – Access mode : <http://razumkov.org.ua/images/sociology/PresRelig1116.pdf>.
15. State Committee of Statistics of Ukraine. (2001). Ukrainian Census of 2001.
16. Zhukov Y. Trading hard for combat helmets: The economics of rebellion in eastern Ukraine / Y. Zhukov // *Journal of Comparative Economics*. – Volume 44, Issue 1, February 2016. – P. 1–15.

СЕКЦІЯ 4 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАКТИК АКЦІОНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ПОДІЇ АЛЕНА БАДЬЮ

CONCEPTUALIZATION OF ACTIONISM PRACTICES IN THE CONTEXT OF ART EVENT THEORY BY ALAIN BADIOU

Акціонізм як радикальний прояв політичного мистецтва є гібридом соціальної та мистецької дії, що існує в просторі політичного. Важливим є розуміння причин формування акціонізму, адже його поява пов'язана з певним становищем суспільства. Також необхідною є концептуалізація самого поняття для можливості аналізу специфічного зв'язку цієї дії з конкретними соціальними фактами. Французький філософ А. Бадью є одним із тих, хто займається дослідженням кореляції активістського мистецтва та соціального простору, тому аналіз його робіт у контексті дослідження політичного мистецтва є важливим кроком до сутнісного розуміння цього феномена.

Ключові слова: політичне мистецтво, акціонізм, соціальна дія, публічний простір, політика.

Акционизм как радикальное проявление политического искусства является гибридом социального и художественного действия, который существует в пространстве политического. Важным является понимание формирования акционизма, ведь его появление связано с определенным состоянием общества. Также необходимым является концептуализация самого понятия для возможности анализа специ-

фической связи этого действия с конкретными социальными фактами. Французский философ А. Бадью является одним из тех, кто занимается исследованием корреляции активистского искусства и социального пространства. Поэтому анализ его работ в контексте исследования политического искусства является важным шагом для сущностного понимания этого феномена.

Ключевые слова: политическое искусство, акционизм, социальное действие, публичное пространство, политика.

Actionism as a radical manifestation of political art is a hybrid of social and artistic action that exists in the political space. Understanding of the emergence of actionism is important, because its appearance is associated with a certain state of society. But it is also necessary to conceptualize the concept itself for the possibility of analyzing the specific relationship of this action with specific social facts. The French philosopher Alain Badiou is one of those who are engaged in the study of the correlation between activist art and social space. Therefore, the analysis of his works, in the context of the study of political art, is an important step for an essential understanding of this phenomenon.

Key words: political art, actionism, social action, public space, politics.

УДК 304.4

Бавикіна В.М.

аспірант кафедри медіа-комунікацій
соціологічного факультету
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Політичний акціонізм – радикальна форма художнього протесту, направлено на перерозподіл публічного простору та перевизначення ролі художника в конкретному соціумі. Усередині квазидемократичних режимів, де демократія виступає лише в якості фасаду для міжнародної спільноти, а всередині діють принципи авторитарного устрою, публічний простір не є місцем вільного висловлення громадської думки та плюральності. Установлений владою домінуючий дискурс – це єдине, що визначає такий простір, тобто основою (першочерговою причиною для виникнення) акціонізму стає нерівність у просторі символічної влади. Політичний акціонізм постає як візуалізація, художня інтерпретація втілення політичної та соціальної рівності, переприсвоєння художником публічного простору. У цьому разі відбувається інструменталізація мистецтва, де воно є не метою (як у класичному мистецтві), а лише

методом для досягнення конкретної задачі і/або подолання певних обмежень (що накладаються на людину як на громадянина).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Політичний акціонізм як соціальний і мистецький феномен, що існує на пострадянському просторі вже більше 20 років, досі не має чіткого визначення та власного термінологічного апарату. Існує чимало інтерпретацій політичного акціонізму серед художньої спільноти, але в академічному полі політичний акціонізм – явище маргінальне, що досі не має свого місця ні в мистецтвознавчих, ні в соціологічних науках. Політичний акціонізм є міждисциплінарним явищем, яке має розглядатися як соціокультурний феномен і досліджуватися під кутом різних дисциплін – мистецтвознавства, соціології, філософії.

Дослідженням перформативних практик і їх еволюції в контексті соціокультурних трансформацій займаються такі теоретики за-

хідного мистецтва, як Р. Голдберг, К. Бішоп, П. Сноу, Д. Батлер, Р. Шехнер і М. Страйн. Ці поняття на пострадянському просторі досліджують К. Дьоготь, А. Епштейн, О. Петровська, А. Ковальов, В. Савчук і О. Грабовська.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагалися виокремити особливості концептуалізації практик акціонізму в контексті теорії художньої події А. Бадью.

Виклад основного матеріалу дослідження. Акціонізм – це мистецтво насамперед контекстуальне, з чого й народжується необхідність розгляду його із соціологічного погляду. Акції не з'являються незалежно від соціальної чи політичної ситуації. Головним імпульсом до виникнення акції є подія або низка подій, що відбуваються в соціальному просторі. В акції відсутні внутрішні переживання художника, візуалізація його почуттів, емоцій, що допускає перформанс. В акції є рефлексія, аналіз, деміфологізація політичного та соціального. Тому одним із головних елементів аналізу акції стає контекст, в якому вона з'являється, – соціальні, ідеологічні, культурні, просторові умови виробництва мистецтва.

Усі форми мистецтва (класичні, авангардні, contemporary) створюються й існують у просторі політичного, навіть якщо художник навмисно постулює власну аполітичність і незаангажованість створеного ним твору. Сучасний французький науковець А. Бадью визначає політику як організовану колективну дію, що має відповідати низці принципів і покликана розвинути в реальності наслідки певної нової можливості, витісненої пануючим станом речей. Ураховуючи емансипацію, ми не можемо ототожнювати політичне та державне [1, с. 11].

Політика окреслює спільність простору, і якщо певний акт говоріння (чим є мистецтво) виходить у публічний простір, тобто знаходить свого глядача, він стає політичним, адже починає формувати навколишню соціальну реальність, підтримувати норми, усталені в конкретній структурі, або робить спробу трансформувати її. Паралельно з'являються митці, що констатують своє мистецтво як політичне та конструюють різноманітні ситуації, пов'язані з перевизначенням наявного владного дискурсу. Політичне мистецтво – це художня діяльність, метою якої є творення штучної ситуації колективної рівності, що базується на розділенні загального чуттєвого досвіду. Акціонізм є найрадикальнішою формою такого мистецтва.

Бадью окреслив концептуальний апарат, що дозволяє розглянути політичний акціонізм у контексті мистецької події як Явища, що може (або має) містити в собі базу для соціальних змін. Концепт мистецької події, розроблений Бадью, є тим, що завжди зачіпає

питання про те, що має цінність форми, а що не має [2, с. 88]. Мистецька подія – це завжди прихід до певної нової форми чи розвиток старої, яка раніше не сприймалась або заперечувалась як можлива для розвитку (тобто розширення формальних ресурсів). Бадью говорить про необхідність мистецької дії як презентації (мистецтво ситуації, процесу в динаміці), що є проголошенням нового, певних нових вимог, презентації процесу становлення, а не репрезентації (мистецтво стану ситуації), що є мистецтвом результату, тобто тим, що вже є відомим dokonаним фактом. Перша функція належить офіційному мистецтву, друга – активістському. Таким чином, активістське мистецтво, до якого належить і політичний акціонізм, є подією.

Під час лекції в нью-йоркському арт-центрі А. Бадью визначив 15 тез, згідно з якими має функціонувати сучасне мистецтво. Одна з них була такою: «Мистецтво робиться сьогодні виходячи з того, чого не існує з погляду Імперії». Тобто абстрактним чином мистецтво конструює видимість цього неіснування. Саме така здатність диктує будь-якому мистецтву формальний принцип – можливість робити видимим те, що для Імперії не існує. У посттоталітарних і квазідемократичних державах спостерігаються процеси естетизації політики, коли, по-перше, різноманітні прояви тоталітарного режиму (наприклад, мілітаристське мислення ушляхетнюється й підтримується, військові незаконні інтервенції в інші країни проголошуються священними місіями) перетворюються на конструкти, що стають основами ідеології. З іншого боку, обговорення подібних тем та інших соціально-політичних обставин існування конкретної влади витісняються з публічного простору. Акціонізм протиставляє естетизації політики політичне мистецтво, де художній образ, метафора (тобто різні інструменти мистецтва) здійснюють інтервенцію в простір політичного. Якщо держава розіграє публічний спектакль демонстрації своєї сили й могутності (війна, розгони мітингів), то мистецтво мімікрує й презентує свою версію того, що відбувається. У такому хаосі подіївості мистецтво, яке перебуває в закритому просторі галереї, може виявитися всього лише мовчазним свідком. Тому відбувається пошук таких форм висловлення незгоди й протесту, які можливі в конкретному суспільстві, які можуть бути в ньому почуті й можуть конкурувати в інформаційному полі з діями державних апаратів.

Бадью виділяє чотири правила, за якими можна визначити сучасне політичне мистецтво.

1. Воно має бути тісно пов'язане з локальними протестними рухами.
2. Воно має розробляти потужну ідеологічну базу.

3. Воно має бути авангардним за формою.

4. Воно має поєднувати в собі попередні пункти.

Офіційне мистецтво репрезентує те, що вже вирішене, – сталі норми, уявлення, правила, які вже діють у соціальному просторі і яких дотримується більшість громадян. Мистецтво політичне презентує те, що ще не пройшло процес хабітулізації, те, що не є вирішеним, повністю прийнятим суспільством. Вимога формалізації процесу й новизни з урахуванням відмінності активістського мистецтва від офіційного, з урахуванням близькості активістського мистецтва до процесу, до того, чого ще не існує, що поки лише створює виключення, означає, що в активістському мистецтві не може бути прославлення форми. У ньому повинна бути представлена сама форма в її чистому вигляді. Форма тут стає умовою трансляції самої невизначеності процесу. Коли Бадью говорить про авангардну форму прояву активістського мистецтва, то тут слід сказати про необхідність участі у винаході нових форм у напрямку, який замінить репрезентацію на презентацію. Функція художнього бачення в активістському напрямку збігається з функцією презентації [3, с. 15].

Проте Бадью заперечує художника як суб'єкта, адже він є тільки тим, хто виробляє твір. Замість нього слід розглядати в якості суб'єкта, що задається мистецькою подією, систему творів [2, с. 89]. Той, хто слухає твір або намагається його почути, повинен буде перетворити свою індивідуальність, своє ставлення до мистецтва, свій особистий спосіб слухати [2, с. 90]. Тобто головне перетворення, якого може досягти мистецтво – це трансформація глядацького сприйняття. І якщо ми говоримо про політичне мистецтво, то патерни сприйняття будуть лежати не тільки в площині мистецтва, вони стосуватимуться суміжних областей, яких стосується конкретне висловлювання (точніше, спектр тем, що в ньому містяться). І тут можна вбачати прихований момент можливості або неможливості впливу мистецтва на соціальну реальність. Конструювання соціальної реальності політичним акціонізмом як дією відбувається через соціальність такої дії, вона не є герметичною, а направлена на комунікацію та задіює чимало різних інструментів, щоб ця комунікація була ефективною та мала щонайбільше респондентів. Тим самим, як пише Бадью, вона перетворює глядача, його думки й погляди. Суб'єкт створює нового глядача, а не тільки нових творців або нових художників [2, с. 90]. Суб'єктом також можна вважати політичний акціонізм у своїй сукупності умов (політичних, соціальних і культурних), які призводять до виникнення й підтримують наявність такої форми, як акціонізм.

Бадью говорить про те, що творець – це зникаюча причина, і центром повинен бути глядач, наводячи як приклад політичну партію часів Леніна й Сталіна, де політика була індивідуалізована, і між партією та вождем стояв знак рівності. Тут співвідношення «твір і автор» має абсолютно негативні конотації. Власні назви з'являються в таких ситуаціях як субститут і свідчать про те, що ми не знаємо, що сказати про суб'єкта [2, с. 93]. Такі висловлювання Бадью приводять до того, що ми стикаємося з фетишизацією й культом особистості, адже основним центром уваги стає не художній період або твір, а фігура художника, який висловлюється. Суб'єкт у мистецтві повинен бути безособовим [2, с. 94], адже глядач є центром, точніше, повинен ним бути. Акціонізм багато в чому виключає глядача, і в центр акціоністської дії виводиться протистояння художника й влади, художника й поліції, де глядачеві відводиться місце пасивного спостерігача.

Також є справедливою теза А. Бадью про «вірність події» – досить утопічний посыл, який сповідають акціоністи. Утопічний тому, що Бадью вказує на вірність події як на певний абсолют. Тут потрібно зробити зауваження, що вірність дії вичерпується із завершенням події, і ми не можемо стверджувати про її постійний незмінний характер, як і про те, що вона має причину для появи й причину для завершення. Іншими словами, коли умови для реалізації події себе вичерпують, під умовами ми маємо на увазі не ідеологічні передумови, а зміни положення суб'єкта в суспільстві, які автоматично змінюють умови й редукують саму подію. А. Бадью намагався вибудувати особливий вид етики навколо вірності події, тобто вірності не визнаним процедурам мислення, а навпаки, розривам, переворотам, революціям у цих процедурах.

Говорячи про розрив у мистецтві, який відбувся у XX ст., Бадью стверджує, що зараз іще чути відлуння цього землетрусу [2, с. 97]. Таке твердження є найбільш справедливим для пострадянських країн, які через «залізну завісу» були включені в ситуацію розриву набагато пізніше, ніж він відбувся.

Особливістю акціонізму є використання мови мистецтва та мови ідеології. У відповідях на запитання «яким чином?» і «з якою метою?» використовуються ці дві символічні системи, і можна віднайти відмінності акціонізму від інших перформативних практик. За допомогою метафоричності мистецтва, політичної ідеології та дій соціальних інститутів акціонізм оголює основи колективного суспільного договору. Кожна акція – це не відкрите протистояння, а виявлення механізмів контролю, пригнічення та маніпулювання, деміфологізація реальності. Сприйняття соці-

ального як сконструйованого необ'єктивно-го простору дозволяє реконструювати його наявні елементи та конструювати власні, що й передбачає практика політичного акціонізму – декларування змін моделей поведінки, соціальних інтеракцій, дій, декларування плюралізму, який повинен мати місце в публічному політичному просторі, але який повністю апропріює держава.

Зазначимо, що імпульсом до дій акціоніста завжди є певні події, які відбуваються в соціальній структурі, саме вони повністю детермінують подальші кроки, ініційовані акціоністом. У цьому разі художник апропріює методологію постструктуралізму, адже домінуючі методи роботи із соціальною реальністю сучасного художника-акціоніста – це деконструкція та генеалогічний метод, які дозволяють деміфологізувати соціальну тканину й проявити нові змісти, зв'язки та взаємозумовленості. Маючи можливість публічного висловлювання, акціоніст вибудовує новий тип знання. Неможливо заперечити той факт, що кожен художник пропонує своє бачення соціальної реальності, але таке знання не завжди є політизованим, контекстуальним і може бути недоступним великій кількості глядачів. Натомість акціоністи використовують інші механізми конструювання. По-перше, акції завжди будуються у взаємозв'язку із соціокультурним і політичним контекстами. По-друге, зміст акції конструюється як опозиція до наявної форми знання. По-третє, обов'язкова умова появи акції – публічність і доступність, саме тому документація акції розповсюджується різноманітними каналами комунікації.

У сучасних квазідемократичних режимах, радше за все, можна говорити не про репрезентацію новинами колективних уявлень, а про репрезентацію необхідних і бажаних колективних думок, які й будуть формуватися під впливом інформації, що транслюється в медіа. Тут необхідно розрізняти, чиї саме уявлення транслюють медіа. Швидше за все, доречно говорити про ідеологізацію медіа, тобто про конструювання смислів і значень, кризь

призму яких необхідно сприймати соціальну реальність.

Висновки з проведеного дослідження.

Політичний акціонізм розширює критичні межі художнього акціонізму та перформансу, критика художньої реальності та саморефлексія розширюється до критики держави, влади й соціальної реальності в цілому. Художники інтегруються в соціальну структуру не як представники мистецтва, а як соціальні агенти публічної сфери. Політичний акціонізм постає як специфічна форма політичного протесту, публічного обговорення та дискусії навколо суспільно важливих питань, в якому апропріюються різноманітні художні засоби та методи. Художник-акціоніст як центральна фігура політичного акціонізму – це виробник нових змістів, який заперечує традиційну роль художника і його сучасне втілення, що пов'язане з комерціалізацією, інституціоналізацією мистецтва, тобто з підпорядкуванням художника владному дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадью А. Обстоятельства, 4. Что именует имя Саркози? / А. Бадью ; пер. с франц. Л. Фокина. – СПб. : Академия Исследования Культуры, 2008. – 192 с.
2. Бадью А. Философия и Событие / А. Бадью ; пер. с франц. Д. Кралечки. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2016. – 192 с.
3. Круглова Т. Политизация поля искусства: исторические версии, теоретические подходы, эстетическая специфика / Т. Круглова, Ж. Сапиро. – Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2016. – 312 с.
4. Althusser L. Ideology and ideological state apparatuses : Notes towards an investigation / L. Althusser // *Lenin and Philosophy and Other Essays*. – New York : Monthly Review Press, 2001. – P. 34–45.
5. Bishop C. Artificial Hells : Participatory Art and the Politics of Spectatorship / C. Bishop. – London ; New York : Verso, 2012. – 390 p.
6. Žižek S. Das Unbehagen in der Liberal Demokratie / S. Žižek // *Heaven Sent*. – 1992. – No 5. – P. 43–49.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ

SOCIAL RESPONSIBILITY: THEORETICAL BASIS OF DEFINITION AND CLASSIFICATION

Статтю присвячено уточненню поняття «соціальна відповідальність» як важливого теоретичного концепту сучасної соціології. У статті проаналізовані критерії класифікації соціальної відповідальності залежно від суб'єктів, сфери та масштабів діяльності, а також часового виміру та простору.

Ключові слова: відповідальність, види соціальної відповідальності, соціальне, соціальна відповідальність, соціальні суб'єкти.

ектов, сфери и масштабов деятельности, а также временного измерения и пространства.

Ключевые слова: ответственность, виды социальной ответственности, социальное, социальная ответственность, социальные субъекты.

The article is devoted to clarification of the concept of "social responsibility" as an important theoretical concept of contemporary sociology. The article analyzes the criteria for classification of social responsibility, depending on the subjects, scope and scope of activity, as well as the time dimension and space.

Key words: responsibility, types of social responsibility, social, social responsibility, social subjects.

УДК 3.086

Вітковська І.М.

аспірант соціологічного факультету,
викладач кафедри соціології
управління та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Статья посвящена уточнению понятия «социальная ответственность» как важного теоретического концепта современной социологии. В статье проанализированы критерии классификации социальной ответственности в зависимости от субъек-

Постановка проблеми. Відповідальність – це явище, яке посіло особливе місце в найважливіших сферах суспільного життя, – політиці, економіці, екології, культурі, державному управлінні тощо. Із кожним роком науковий інтерес до феномена соціальної відповідальності зростає, однак її цілісне наукове розуміння поки що відсутнє.

Актуальність дослідження соціальної відповідальності як суспільного феномена зумовлена потребою українського суспільства в ефективному вирішенні складних економічних, політичних, соціальних та інших проблем, що виникли в умовах глибинних трансформацій усіх сфер життєдіяльності соціуму. Залучення різноманітних суб'єктів (держави, бізнес-структур, соціальних організацій і установ, соціальних груп, особистості) до вирішення суспільних проблем на засадах соціальної відповідальності є актуальним завданням для сучасного українського суспільства.

Соціальна відповідальність є механізмом підвищення ефективності діяльності соціальних суб'єктів на всіх рівнях – державному, інституційному, корпоративному, груповому й особистісному, адже завдяки їй здійснюється прогнозування результатів діяльності суб'єктів з урахуванням потреб та інтересів суспільства в цілому, спільнот, соціальних прошарків і груп зокрема, а також корегування їхньої діяльності. Відповідальна поведінка соціальних суб'єктів сприятиме виходу із соціально-економічної кризи українського суспільства, підвищенню рівня та якості життя громадян, росту економіки, ефективному державному управлінню, розвитку демократичної, соціаль-

ної, правової держави тощо. Однак вирішення цього завдання ускладнюється відсутністю сталого, обґрунтованого визначення поняття соціальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми відповідальності та соціальної відповідальності завжди були в полі зору закордонних філософів, особливо тих, що займалися дослідженням соціальних, політичних, економічних проблем: Платона, Арістотеля, П. Гольбаха, К. Гельвеція, Д. Дідро, І. Канта, І. Фіхте, Ф. Гегеля, Т. Гобса, Дж. Локка, Д. Юма, Дж. Мілля, К. Хорні, Е. Фрома, М. Шелера, Ж.-П. Сартра, А. Камю, К. Ясперса, В. Франкла та ін. Названі вчені виходили з того, що відповідальність – це соціально-філософська категорія, яка відображає об'єктивний характер взаємодії суб'єктів діяльності в різних сферах суспільства.

У радянській філософії соціальна відповідальність як комплексна соціальна проблема розглядалася в працях Е. Ануфрієва, Н. Головки, С. Дмитрієвої, Р. Косолапова, Є. Левченко, В. Маркова, А. Ореховського, А. Панова, В. Плахова, А. Плахотного, П. Сімонова, Н. Соколова, М. Табунова, А. Черемніної, Н. Фокіної, В. Шабаліни та ін. У підходах радянських дослідників соціальна відповідальність інтерпретувалася передусім як форма суспільних відносин, якість особистості й особливий стан соціальних суб'єктів.

В українській філософії значну увагу проблемам соціальної відповідальності приділяли фахівці із соціальної філософії (В. Андрущенко, С. Баранова, І. Бойченко, Л. Губерський, Д. Коник, Е. Мошинська, Ю. Осокіна, І. Тимо-

щук, Т. Філатов, Т. Ящук та ін.), праці яких є методологічною основою наукового розроблення питання про відповідальність соціальних суб'єктів.

В економіці проблеми соціальної відповідальності розглядаються з погляду розвитку концепції корпоративної соціальної відповідальності бізнесу. Це наукові доробки Д. Баюри, О. Беляєва, О. Білорус, О. Грішнєвої, М. Дейч, В. Єгорова, А. Зінченко, А. Колота, К. Кривенко, Н. Курінко, В. Куценко, В. Лагутіна, Е. Лібанової, І. Лукінова, Д. Лук'яненко, С. Мельника, О. Родіонова, О. Степанової, В. Шаповал та ін.

З погляду теорії права відповідальність є головною категорією юриспруденції. Правознавці І. Аземша, О. Байдалюк, Н. Берлач, С. Братусь, В. Грищук, О. Іванова, І. Михайленко, М. Слободчиков, В. Чорна та ін. визначають юридичну відповідальність як особливий різновид соціальної відповідальності перед законом і нормами права в структурі соціальної практики.

Соціально-психологічний аналіз механізмів і процесу формування відповідальності як системної якості особистості представлений в працях Л. Дементій, Д. Леонтьєва, Н. Мінкіної, К. Муздабаєва, А. Растігаєва. Етичний аспект цієї проблематики розглядався в працях Т. Василевської, Н. Головки, В. Канке, А. Козлова, А. Назарчук, І. Платонова й ін. У роботах цих авторів поняття відповідальності співвідноситься з моральною цінністю. Феномен відповідальності є одним із основних у дослідженні екологічної проблематики взаємозв'язку «людина-природа», висвітленого в працях К.-О. Апеля, Г. Йонаса, К. Маєр-Абіха, М. Ріделя та ін.

У соціології найбільш фундаментальні розроблення категорії соціальної відповідальності належать Київській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській науковим школам. Серед учених, які зараз працюють над проблемою соціальної відповідальності, можна назвати А. Андрющенко, В. Бакірова, О. Безрукову, Є. Головаху, І. Євдокимову, О. Куценко, О. Мазурика, І. Михайленко, Б. Нагорного, І. Савченка, О. Радченка, Л. Хижняк, М. Шульгу та інших.

Постановка завдання. Основне завдання цієї статті – уточнити поняття «соціальна відповідальність» і проаналізувати наявні підходи до її класифікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття соціальної відповідальності є провідним соціологічним поняттям, адже саме соціальна відповідальність є одним із механізмів підтримання цілісності суспільства, ефективного вирішення суспільних проблем тощо.

На нашу думку, саме соціологічний підхід до аналізу поняття соціальної відповідальності є

найбільш доцільним, адже дозволяє розглянути це поняття комплексно, з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, що визначають його сутність і зміст. Сутність поняття соціальної відповідальності залежить від того, який саме сенс ми вкладаємо в трактування поняття «соціальне». На думку І. Попової, поняття соціального належить до числа специфічних соціологічних категорій [10, с. 24]. Якщо звернутися до робіт класиків соціології, то, як пише М. Вебер, соціальним ми називаємо таку дію, яка за передбачувальним сенсом діючої особи чи діючих осіб співвідноситься з діями інших людей і орієнтується на них [3, с. 603]. Т. Парсонс розглядає соціальне як соціальну систему, абстраговану на основі аналітичного вираховування процесів взаємодії та структур, що утворюються взаємовідносинами між людьми, які виконують свої ролі [8, с. 157]. Соціологи феноменологічного напрямку розуміють соціальне як усвідомлене, а соціальну реальність – як суб'єктивні уявлення, структурований світ значень, що діють у суспільстві індивідів [12, с. 274–275]. Також зазначимо, що в соціологічній літературі поняття соціального вживається в двох сенсах: у широкому як синонім суспільного й у вузькому – як частини суспільного.

На нашу думку, соціальне слід розглядати у вузькому, суто соціологічному аспекті, як характеристику відносин, що складаються між соціальними суб'єктами, які мають різні статусні позиції в соціальній ієрархії. У цьому аспекті соціальне віддзеркалює специфіку взаємодії різностатусних соціальних суб'єктів, які займають неоднакові соціальні позиції, мають неоднаковий статус, різний доступ до соціальних ресурсів, беруть різну участь в управлінні, унаслідок чого розрізняються за джерелами й величиною доходів, за структурою особистого споживання, за рівнем і якістю життя. Такий методологічний підхід дає можливість розглянути соціальну відповідальність як складне системне явище, яке розкриває сутність соціальних суб'єктів як представників тієї чи іншої соціальної групи, прошарку, як міру прийняття, інтеріоризації останніми соціально значущих цінностей суспільства [1, с. 134].

Отже, урахувавши кількість і різноманіття наукових підходів до розуміння феномена соціальної відповідальності, ми можемо запропонувати своє визначення поняття «соціальна відповідальність»: це така характеристика дій соціальних суб'єктів (держави, бізнес-структур, соціальних організацій і установ, соціальних груп, особистості тощо), яка відображає виконання ними соціальних вимог, відповідність їх поведінки суспільним потребам та інтересам, усвідомлення наслідків своїх дій для найближчого оточення й суспільства в цілому.

У сучасній соціологічній науці немає загальних критеріїв класифікації видів соціальної

відповідальності. Цю думку підтримує О. Безрукова, яка зазначає, що за умов плюралізму парадигм теоретизування, поняттєвих тезаурусів і методологічних підходів до вивчення цієї проблеми в міждисциплінарних і соціологічних дискурсах невизначеність щодо засадничих домінант соціологічної рефлексії соціальної відповідальності значно ускладнює виявлення специфіки механізмів і особливостей формування різних видів соціальної відповідальності [1, с. 2]. Ураховуючи викладене, вважаємо за доцільне розглянути більш детально класифікації соціальної відповідальності, представлені в науковій літературі. Насамперед проаналізуємо класифікацію видів соціальної відповідальності залежно від суб'єкта.

О. Плахотний і Л. Грядунова залежно від суб'єкта виділяють особисту та суспільну відповідальність [9, с. 54; 5, с. 33]. Характеризуючи суть цих видів соціальної відповідальності, Л. Грядунова зазначає, що особистісна відповідальність за своїм змістом є вузкою, ніж суспільна. Авторка пояснює це тим, що окрема особистість обмежена конкретними умовами діяльності, середовищем і рівнем свого розвитку, а отже, не може мати вирішального впливу на дійсність [5, с. 33]. І. Михайленко, критикуючи класифікацію видів соціальної відповідальності, розроблену О. Плахотним і Л. Грядуновою, відзначає, що в їхній класифікації пропущено одну з ланок – особливе [7, с. 241]. Як доводить авторка, індивідуальна відповідальність являє собою рівень одиничного, колективна – рівень особливого, суспільна – рівень загального. На відміну від вищевказаних науковців, І. Михайленко за масштабністю суб'єкта виокремлює особистісну, групову, державну, суспільну та загальнолюдську відповідальність [7, с. 241].

Автори колективної монографії «Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків» [13] О. Грішнова, Г. Міщук і О. Олійник виокремлюють такі рівні соціальної відповідальності: глобальна (міжнародна), державна, інституційна, корпоративна й особистісна [13, с. 10].

О. Безрукова за критерієм інстанції виділяє такі рівні соціальної відповідальності: особистісна, корпоративна, адміністративна, етатистська, професійна й релігійна [2, с. 7].

Л. Каленіченко вважає, що за суб'єктом доцільно розрізняти такі рівні соціальної відповідальності: індивідуальну; колективну або групову (до цього виду слід відносити відповідальність соціальних груп, колективів, державних і недержавних організацій); суспільну відповідальність [6, с. 29].

На основі наукових праць вітчизняних учених спробуємо також систематизувати види соціальної відповідальності за сферами її прояву.

Як відзначає О. Плахотний, за видами соціальних ролей, які виконує особистість, кожній із них притаманний певний вид відповідальності. Учений розглядає політичну, громадянську, партійну, виробничу, професійну та сімейну відповідальність [9, с. 54]. На нашу думку, можна погодитися з думкою Л. Грядунової, що класифікація О. Плахотного «хоч і є досить детальною, але виділені ним критерії мають зміщення рівно покладених і контекстуальних характеристик. Наприклад, сімейну та професійну відповідальність можна віднести до особистісного рівня, а партійну та громадянську – до політичної сфери відповідальності» [5, с. 86].

Л. Грядунова пропонує розділяти соціальну відповідальність за сферами прояву на політичну відповідальність (відповідальність особи чи групи осіб за дії, що стосуються соціально важливих класових, державних, національних або інших суспільних інтересів); громадянську відповідальність (проявляється у сфері взаємовідносин держави й громадянина, передбачає дотримання громадянином конституції, відданість країні та готовність її захищати); виробничу відповідальність (відповідальність особистості за результати своєї праці); професійну відповідальність (відбиття інших форм відповідальності в аспекті професійних вимог); правову відповідальність (проявляється у сфері взаємовідносин особи та суспільства); моральну відповідальність (усвідомлена особистістю необхідність узгоджувати й творчо спрямовувати свою поведінку в інтересах суспільства); відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин (проявляється в стосунках подружжя та відносинах батьків і дітей) [5, с. 31–38]. Доповнюючи класифікацію авторки, вважаємо, що слід додати економічну відповідальність, а також технологічну відповідальність за стан екології.

Сучасні українські науковці І. Савченко й О. Радченко виділяють юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, екологічну, соціальну відповідальність [11, с. 118]. І. Михайленко залежно від сфери діяльності суб'єкта виокремлює політичну, економічну, духовно-культурну, екологічну, освітньо-наукову, технологічну відповідальність і відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин [7, с. 242]. О. Грішнова вважає, що основними видами соціальної відповідальності є моральна, юридична, економічна, політична, громадянська, професійна, екологічна тощо. Як зазначає авторка, найбільш давня серед них – моральна відповідальність. Політична і юридична форми виникають із розвитком держави, коли вона формує політичні й правові норми [13, с. 10].

На наш погляд, представлені класифікації видів соціальної відповідальності, з одного

боку, формують цілісну картину про досліджуване явище, а з іншого – вимагають певного уточнення.

Слід окремо відзначити, що в науковій літературі є також інші критерії поділу соціальної відповідальності на види. Наприклад, О. Плaxотний залежно від часового виміру пропонує поділяти соціальну відповідальність на відповідальність за минуле, уже вчинене діяння (ретроспективна) і відповідальність за майбутнє діяння (перспективна) [9, с. 54]. За критерієм простору соціальну відповідальність можна поділити на локальну й універсальну. Як зазначає І. Михайленко, «локальну відповідальність можна визначити як таку, що обмежена конкретними соціальними відносинами стосовно конкретного виду діяльності, що є основою її виникнення. Локальна відповідальність актуалізується певними просторово-часовими рамками. Універсальна ж відповідальність за критерієм простору протилежна локальній і не може бути обмежена будь-якими просторово-територіальними рамками» [7].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що саме соціологічний підхід до аналізу поняття соціальної відповідальності є найбільш доцільним, адже дозволяє розглянути це поняття комплексно, з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, що визначають його сутність і зміст.

Ураховуючи різноманіття підходів до розуміння соціальної відповідальності в сучасній соціології, ми вважаємо, що соціальна відповідальність – це така характеристика дій соціальних суб'єктів (держави, бізнес-структур, соціальних організацій і установ, соціальних груп, особистості тощо), яка відображає виконання ними соціальних вимог, відповідність їхньої поведінки суспільним потребам та інтересам, усвідомлення наслідків своїх дій для найближчого оточення та суспільства в цілому.

У сучасній соціології головні критерії класифікації соціальної відповідальності найчастіше пропонують розглядати залежно від суб'єктів діяльності, сфери, часового виміру, масштабів діяльності та ін. На нашу думку, ці класифікації хоча й сприяють формуванню повної цілісної картини відносно досліджуваного явища, але все ж таки вимагають подальшого уточнення.

Таким чином, соціальна відповідальність є умовою для позитивного розвитку українського суспільства, гарантом прогресивних соціальних і економічних перетворень, запорукою розбудови розвиненої потужної економіки й соціальної держави, а також важливим об'єктом соціологічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко А. Соціальна відповідальність: теоретико-методологічний аспект аналізу / А. Андрущенко, І. Рябець (Вітковська) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – № 884. – С. 133–135.
2. Безрукова О. Соціальна відповідальність у сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 – «Спеціальні та галузеві соціології» / О. Безрукова. – Запоріжжя, 2015. – 36 с.
3. Вебер М. Избранные произведения : перевод с нем. / М. Вебер, Ю. Давыдов, П. Гайденко, А. Филиппов. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
4. Вітковська І. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу / І. Вітковська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – № 948. – Випуск 28. – С. 46–49.
5. Грядунова Л. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. Грядунова. – Київ : Вища школа, 1979. – 136 с.
6. Каленіченко Л. Дискусійні питання класифікації окремих видів соціальної відповідальності / Л. Каленіченко // Право і безпека. – 2015. – № 2. – С. 28–32.
7. Михайленко І. Видова класифікація соціальної відповідальності / І. Михайленко // Культурологічний вісник. – 2013. – Вип. 31. – С. 239–246 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kultv_2013_31_42.pdf.
8. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; под общ. ред. В. Чесноковой, С. Белановского. – М. : Академический проект, 2000. – 880 с.
9. Плахотный А. Проблема социальной ответственности (социологический аспект проблемы) / А. Плахотный. – Х. : ИО «Высшая школа» 1981. – 256 с.
10. Попова И. «Социальное» («социальность») как базовая категория социологии / И. Попова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Харків, 2001. – С. 24–35.
11. Савченко І. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі : [монографія] / І. Савченко, О. Радченко – Х. : Вид-во ХНУВС, 2008. – 200 с.
12. Социологический словарь. Сост. А. Елсуков, К. Шульга – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Университетское, 1991. – 528 с.
13. Грішнова О. Соціальна відповідальність у трудових відносинах : теорія, практика, регулювання ризиків : [монографія] / О. Грішнова, Г. Мішук, О. Олійник ; Національний університет водного господарства та природокористування. – Рівне : НУВГП, 2014. – 217 с.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОРГАНІЗАЦІЇ

THEORETICAL MODEL OF DEVIANT BEHAVIOR IN ORGANIZATIONS

У статті розглядається проблема відхилень у поведінці в трудових організаціях. Автором пропонується підхід до вивчення організаційних девіацій і побудови теоретичної моделі, яка пояснює ситуацію девіантності на підприємстві. З'ясовано, що на організаційну девіацію впливає безліч факторів, і для можливостей емпіричного дослідження цього феномена необхідна ґрунтова теоретична база.

Ключові слова: організаційна культура, організаційні норми, організаційна девіація, кадрова безпека, ситуація девіантності в організаціях.

В статье рассматривается проблема отклоняющегося поведения в трудовых организациях. Автором предлагается подход к изучению организационных девиаций и построению теоретической модели, объясняющей ситуацию девиантности на предприятии. Выяснено, что на организационную девиацию оказывает влияние

множество факторов, и для возможностей эмпирического исследования этого феномена необходима основательная теоретическая база.

Ключевые слова: организационная культура, организационные нормы, организационная девиация, кадровая безопасность, ситуация девиантности в организациях.

The article deals with the problem of work deviant behavior in organizations. The author proposes an approach to the study of organizational deviations and the construction of a theoretical model, which explains the situation of deviance at company. It was clarified that many factors have an influence on organizational deviation, and it's a necessity of thorough theoretical basis for the possibilities of empirical research of this phenomenon.

Key words: organizational culture, organizational norms, organizational deviation, personnel security, the situation of deviance in organizations.

УДК 316.624

Гераськіна О.С.

аспірант кафедри соціології та політології

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. Останні десять-п'ятнадцять років спостерігаються зміни в підходах до управління організаціями як із практичного, так і з наукового погляду, а також перехід від питань, пов'язаних із розглядом переважно ефективних (лояльних) видів організаційної поведінки та засобів її досягнення до дослідження кадрової безпеки та відхиляючої поведінки на робочому місці, оскільки стан ідеального порядку й абсолютної конформності серед персоналу неможливий, і проблема організаційних девіацій неминуча. У зв'язку із цим у кожній організації функціонує внутрішня система норм, правил і цінностей, яку персонал засвоює в процесі адаптації та соціалізації на робочому місці.

Питання про те, як забезпечити свій бізнес, інших співробітників, розпізнати й оцінити організаційну девіацію та запобігти їй, має не тільки важливе практичне значення стосовно системи управління персоналом і керівництва окремих компаній, але і є актуальною темою для наукових теоретичних і емпіричних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження організаційної девіації – новий напрям у соціології девіантної поведінки. Вивченням організаційних девіацій сьогодні займаються переважно вчені Західної Європи та США, використовуючи ефективні міждисциплінарні методи дослідження. За рахунок міждисциплінарності немає єдиної загально-визнаної дефініції й навіть терміна щодо організаційних девіацій. Серед поширених термінів найчастіше використовуються такі: девіантна

поведінка, деструктивна поведінка, антисоціальна поведінка, контрпродуктивна поведінка, дисфункціональна поведінка й порушуюча організаційна поведінка.

Широкий спектр причин прояву та класифікації девіантної поведінки на робочому місці запропонували такі дослідники, як Р. Беннет, С. Робінсон, Р. Вайсмен, Г. Ходжсон, Б. Дайкс, Р. Лубіт, Н. Дряхлов, А. Кравченко, А. Кібанов, І. Рущенко. Соціально-психологічним аспектам, пов'язаним з адаптацією, виробничим стресом і соціалізацією індивіда в його робочому середовищі присвячені роботи К. Купера, Х. Бріджера, А. Леонової, О. Чернишової. Питання організаційної культури та поведінки висвітлені в дослідженнях таких учених, як Д. Торрінгтон, Е. Асп, В. Радаєв, В. Ядов, А. Фернхем, Дж. Тейлор.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний опис девіантності в організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільне життя так чи інакше врегульоване в усіх суспільствах і культурах, для цього є формальні та неформальні правила, норми й цінності як зразки прийнятної поведінки індивіда, що формуються з плином часу та завдяки яким відбувається оцінка ступеня відхилення й обираються відповідні санкції. Як у суспільстві в цілому, так і в трудових організаціях зокрема, девіантна поведінка, яка шкодить суспільству (оточенню) або функціонуванню організації, стикається із санкціями, тобто оточення «веде боротьбу» з девіантами.

Девіація – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від загальноприйнятих, най-

більш поширених і усталених суспільних норм [1]. Виходячи із цього визначення, складовими частинами девіації є індивіди, які здатні на певну поведінку; групова норма як критерій оцінки поведінки; інші люди, групи й організації, які реагують на цю поведінку [7]. Застосовуючи цю теоретичну модель до пояснення ситуації девіантності в організації, можна виділити такі її компоненти: агент (організаційний девіант), організаційна нормативна система та члени організації. Розглянемо їх більш детально.

1. Агент (організаційний девіант) – людина, яка має певні мотиви або спонукаючі фактори та причини, щоб порушувати норму, не звертаючи уваги на покарання. Сфера організаційної девіантної поведінки досить велика, вона може включати як власників і менеджмент, так і рядових співробітників компанії, мати різний характер і рівень загрози. Важливо відмітити, що в працівників із різними статусами, рівнем влади та доступу до організаційних ресурсів найчастіше різні мотиви поведінки. Але будь-яка стійка поведінка, що відхиляється від норм, незалежно від свого характеру (позитивного або негативного) є несприятливою з погляду кадрової безпеки, оскільки вона здатна завдати значної шкоди.

Складність вивчення девіантної поведінки в організації полягає в неоднозначних критеріях визначення та в тому, що один і той же індивід може бути носієм декількох форм девіації. За оцінками, від 33 до 75% усіх співробітни-

ків учиняли такі дії, як крадіжки, шахрайства, вандалізм і саботаж [12]. Менш поширеними, але все ще негативними формами поведінки є брехня, поширення чуток і абсентеїзм. Для більш точної оцінки поведінки необхідна типологізація організаційних девіацій.

Однією з найбільш використовуваних наразі є типологія організаційної девіантної поведінки Р. Беннет і С. Робінсон. Ця класифікація відображає наявність двох основних видів девіантної трудової поведінки: організаційні – спрямовані на організацію, пов'язані з виробничим процесом і матеріальними благами компанії (запізнення, завеликі перерви, повільне виконання завдань, крадіжка); міжособистісні – спрямовані на працівників (плітки, агресія, фізичний напад). Ці приклади негативної девіації також поділені на «незначні» порушення та «серйозні» (рис. 1) [11].

Є й інші класифікації організаційних девіацій. Український соціолог І. Руценко пропонує розділити види організаційної поведінки на чотири основні блоки: кримінальний блок, що об'єднує різноманітні випадки крадіжок і шахрайств; блок «злочинної» недбалості об'єднує дії або бездіяльність, що призводять до технічних катастроф, збитків; антидисциплінарний блок об'єднує вчинки, що деморалізують загальну й трудову дисципліну, ведуть до ескалації конфліктів, виробничого травматизму, непокори керівництву, роблять ситуацію некерованою тощо; «шпигунський»

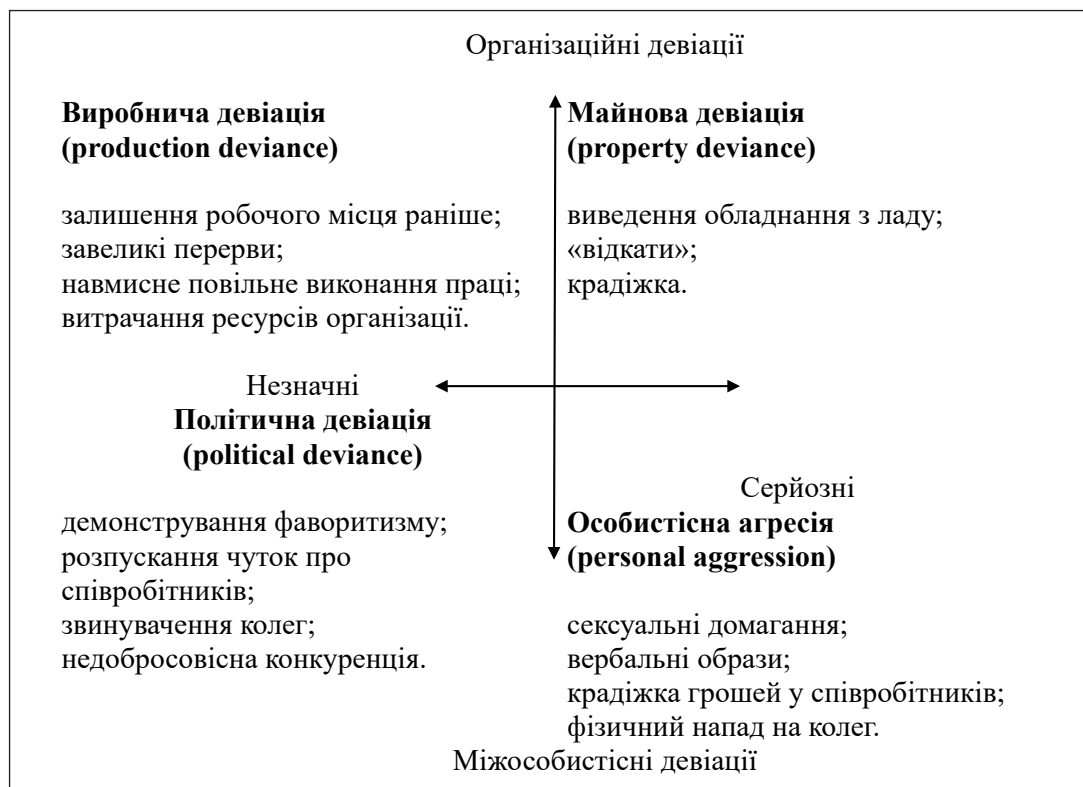

Рис. 1. Типологія організаційної девіантної поведінки

блок, який включає діяльність проти своєї фірми на користь конкурентів чи супротивників [4, с. 5].

2. Організаційна нормативна система. У широкому розумінні норми організаційної культури – це загальноприйняті стандарти індивідуальної та групової поведінки, які визнаються прийнятними в цій організації, що склалися з плином часу в результаті взаємодії її членів [2]. Вони визначають ставлення до явищ, важливих для організації, ставлення до роботи в цілому, регламентують поведінку людей, дозволяють передбачити поведінку іншого, полегшують координацію спільних дій і містять розпорядчі та мотивуючі елементи [9].

Організаційні норми можуть бути формальними й неформальними, прописаними й непрописаними, індивідуальними чи груповими. Вони формуються, змінюються й залежать від безлічі внутрішніх і зовнішніх чинників, але якщо уявити загальну картину функціонування нормативної системи в будь-якій організації, то її можна представити так:

- загальнодержавні, конституційні норми. Це норми цивільного права, закріплені в Конституції й Кодексі законів про працю, Кримінальному кодексі [10]. Вони обов'язкові до виконання й регулюються державним апаратом. У разі їх порушення застосовуються санкції аж до позбавлення волі;

- відомчі норми, до яких належать нормативно-правові акти, укази, інструкції, нормативні накази та ін., що видаються в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання [6]. Таким чином, це норми, спрямовані на окремі галузеві сфери діяльності, тому до співробітників заводу, навчального закладу, медичної установи й агентства, що працює у сфері послуг, будуть різні специфічні вимоги;

- організаційні формалізовані вимоги, закріплені офіційно з урахуванням впливу таких факторів, як характер діяльності людей, значимість виконуваних завдань, стиль керівництва, форма власності та розмір підприємства. Прикладом цих норм можуть бути графіки та режим праці, правила оформлення офіційних документів, індивідуальні правила й обов'язки, робочі умови, закріплені в контракті чи договорі між компанією та працівником;

- неформальні внутрішні норми, традиції, пов'язані з культурними факторами. У кожній організації є певна етика спілкування, традиції й форма взаємодії між співробітниками, унікальний психологічний клімат, мотиваційна система, тому поведінка, що не припускає

офіційного порушення норм, теж здатна створювати ризики й загрози кадрової безпеки та викликати осуд членів організації. Будь-яке підприємство також не можна розглядати у відриві від соціально-культурної системи того суспільства, в якому воно збуває товари, виконує роботи, надає послуги й робочі місця. Значення мають і національні особливості, і релігійні погляди. У кожній нації може бути свій «трудовий менталітет». Так, наприклад, дисциплінованими працівниками вважаються жителі Німеччини, в Японії не прийнято брати тривалу відпустку, а жителів таких країн, як Іспанія чи Італія, стереотипно зараховують до «ледачих працівників».

Найбільше значення в дослідженні організаційних відхилень матиме рівень внутрішніх організаційних формальних і неформальних норм, тому що нас особливо цікавить питання девіантної поведінки в умовах соціальної групи, реакції інших членів групи на таку поведінку, а також те, як самі сили організації здійснюють контроль і забезпечують свій внутрішній порядок і кадрову безпеку.

3. Постає важливе питання щодо оточення агента в організації, яке може по-різному реагувати на його поведінку й оцінювати її. На практиці питання щодо роботи з організаційною девіацією вирішуються підрозділом кадрової безпеки організації, керівництвом і адміністрацією, у деяких випадках – запрошеним фахівцем, проте соціальний контроль може здійснюватися всіма членами організації. Отже, до організаційного соціального середовища агента належать елементи, зазначені нижче.

- Керівництво (менеджмент). Керівництво (безпосереднє або генеральне) виступає як усеконтролюючий управлінський апарат, від діяльності якого залежать усі сфери життєдіяльності організації. Керівництво та система управління персоналом виконують найголовнішу роль у формуванні й інституціоналізації організаційних норм, установленні порядку та мотивації людей і мають найбільшу владу з урегулювання девіантної ситуації, застосування як формальних, так і неформальних санкцій, покарань, прийняття рішення про звільнення і т. д.

Діяльність або бездіяльність слабого управлінського апарату може призводити до небажаних наслідків. Так, серед основних причин виникнення організаційної девіації слід відзначити:

- 1) ігнорування інтересів найманого персоналу;

- 2) невиконання зобов'язань перед працівниками (затримки виплати чи зменшення заробітної плати, незаконне звільнення і т. д.);

- 3) низька ефективність контролю на етапах найму й відбору персоналу в процесі трудової

діяльності, а також відсутність грамотної політики звільнення працівників, що сприяє вчиненню ними недобросовісних дій;

4) недостатнє опрацювання локальної нормативно-правової бази в галузі забезпечення безпеки бізнесу;

5) відсутність ефективної системи навчання персоналу основам протидії загрозам кадрової безпеки;

6) неефективна система мотивації персоналу [3; 8].

Як уже було зазначено, менеджери також іноді виступають як організаційні девіанти. Їхні дії можуть засуджуватися підлеглими, але виправлення ситуації є дуже складним завданням. Серйозні (делінквентні) форми порушень організаційних норм на рівні загальнодержавних можуть виправлятися шляхом звернення до правоохоронних органів.

– Колеги. У гомогенних групах, де працівники рівні за трудовим статусом в організації, дуже важливим є грамотно організований процес адаптації, особливо нової людини, і збереження сприятливого психологічного клімату. У рамках міжособистісної взаємодії можна спостерігати різноманітність її видів: згуртованість колективу, сформовані «групи за інтересами», наявність лідерів і аутсайдерів, індивідуальних або групових форм організаційної девіації (алкоголіки, шахраї, пліткарі та ін.). Неформальні норми й традиції для цієї категорії відіграють найбільш значну роль порівняно з іншими, іноді вони можуть бути для колективу навіть важливішими за формальні, наприклад, підтримка колегами девіантної дії співробітника – неформального лідера, який конфліктує з керівництвом. Організаційні девіації являють собою дуже серйозну проблему для адміністрації, тому з позиції кадрової безпеки важливо сформувати корпоративну культуру, яка передбачатиме нетерпимість до всіх протиправних дій як із боку керівництва компанії, так і її персоналу. У такому разі поряд із менеджментом соціальний контроль виконують усі члени організації.

– Підлеглі. Згідно з організаційною ієрархією підлеглі мають значно менше влади, ніж їхній начальник-девіант, тому виправити ситуацію самотужки дуже важко, особливо коли керівник не порушує громадянського закону або коли довести ситуацію негативної девіації неможливо. Іноді можуть бути ефективними групові дії щодо начальника-девіанта (масові заяви, скарги). Крайніми показниками масового несхвалення підлеглими девіантних дій керівництва є відмова виконувати завдання, бунт, звільнення.

– Партнери та клієнти за межами організації, які дають зовнішню оцінку поведінці індивіда. Оскільки персонал є відображенням організаційної культури, то реакція партнерів

і клієнтів організації на девіантні дії її співробітника має вплив на репутацію й функціонування компанії на конкурентному ринку. Тому для співробітників організацій, у чій професійній обов'язки входить підтримка зовнішніх зв'язків або обслуговування клієнтів, діє система норм організації, яка регулює правила поведінки й спілкування. Зверхне ставлення, обман, неналежна поведінка щодо партнера чи клієнта тягнуть за собою негативні санкції й усередині організації.

Висновки з проведеного дослідження.

Важливо зазначити, що одна й та ж поведінка індивіда в організації може сприйматися кожною з перерахованих категорій по-різному. Особливу складність становить оцінка відхиляючої поведінки, що пов'язана з порушенням неформальних норм, оскільки вона включає в себе найбільш численні види. Необхідність структурування й отримання валідних даних зумовлює актуальність наукових пошуків і досліджень у цій галузі. У соціології девіантної поведінки поняття «організаційна девіація» має такі характеристики:

– повторюваність і стійкість девіантних проявів;

– однаковий характер прояву відхилень у декількох організаціях за більш-менш однакових умов;

– близькість або схожість причин, у силу яких девіації виникають.

На прояв відхиляючої поведінки впливає безліч факторів, це складне явище, тому до вивчення цієї проблеми потрібен науковий підхід, що розкриває теоретичні моделі організаційної девіації, розділяє їх за категоріями, і наукові емпіричні дослідження, корисні для розроблення практичних технік роботи з організаційними девіантами.

Із практичного погляду для вирішення питань, пов'язаних з організаційною девіацією (наприклад, оцінка поведінки індивіда, вибір санкцій для врегулювання ситуацій), на підприємствах необхідно створити підрозділи кадрової безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Громов И. Западная социология / И. Громов, И. Мацкевич, В. Семёнов. – СПб. : ООО «Издательство ДНК», 2003. – С. 532.
2. Грошев И. Организационная культура / И. Грошев, А. Краснослободцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2013 – 535 с.
3. Озерникова Т. Внутрикorporативная социальная ответственность: трансформация в условиях кризиса / Т. Озерникова // Управленец. – Екатеринбург : Уральский государственный экономический университет, 2009. – № 3–4. – С. 40–44.
4. Рущенко І. «Організаційні» девіації і кадрова безпека / І. Рущенко // Матеріали науково-прак-

тичної конференції «Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти» (Харків, 6 квітня 2011 р.). – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 147–151.

5. Рущенко І. Три виміри кадрової безпеки організацій / І. Рущенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 438–443.

6. Скакун О. Теорія права і держави : [підручник] / О. Скакун. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.

7. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

8. Солодова Н. Корпоративная культура и трудовая комфортность работников в условиях организационных преобразований / Н. Солодова //

Управление развитием персонала. – М., 2007. – № 1. – С. 52–56.

9. Стеклова О. Организационная культура : [учебное пособие] / О. Стеклова. – Ульяновск : УлГТУ, 2007. – 127 с.

10. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної ради УРСР. – 1971. – Дод. до № 50. – Ст. 375 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

11. Robinson S. Typology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study / S. Robinson, R. Bennet // Academy of Management Journal. – Vol. 38. – №. 2, April, 1995. – P. 555–572.

12. Harper D. Spotlight abuse-save profits / D. Harper // Industrial Distribution. – Vol. 79, № 10, March, 1990. – P. 47–51.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИПУСКНИКА ВИЩОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY GRADUATING SCHOOL EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

У статті йдеться про завдання інституту вищої освіти при формуванні професійної ідентичності випускників вищого закладу освіти. Для досягнення поставленої мети автор розв'язує такі завдання: проаналізувати функції вищого закладу освіти при формуванні професійної ідентичності студента, розглянути соціокультурні складові студентських стилів життя, виділити компоненти студентського моностилю, котрі впливають на формування професійної ідентичності. Зазначено, що соціокультурна особливість сучасного студентства полягає у більш значних можливостях біографічного планування, ніж у інших груп молоді. При цьому можливість формування власної життєвої стратегії пов'язана з наявністю інших (окрім символічного) форм капіталу та наявності досвіду його конвертації. У цьому аспекті одним із наріжних завдань ВНЗ є надання навичок конвертації капіталів (у першу чергу, символічного) в інші його форми.

Ключові слова: професійна ідентичність, вищий заклад освіти, професіоналізація, студентство, стиль життя, моностиль студентського життя.

В статье говорится о задачах института высшего образования при формировании профессиональной идентичности выпускников высшего учебного заведения. Для достижения поставленной цели автор решает следующие задачи: проанализировать функции высшего учебного заведения при формировании профессиональной идентичности студента, рассмотреть социокультурные составляющие студенческих стилей жизни, выделить компоненты студенческого моностиля, которые влияют на формирование профессиональной и

дентичности. Указано, что социокультурная особенность современного студенчества заключается в более значительных возможностях биографического планирования, чем у других групп молодежи. При этом возможность формирования собственной жизненной стратегии связана с наличием других (кроме символического) форм капитала и наличия опыта его конвертации. В этом аспекте одной из краевых задач вузов является предоставление навыков конвертации капиталов (в первую очередь, символического) в другие его формы.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, высшее учебное заведение, профессионализация, студенчество, стиль жизни, моно стиль студенческой жизни.

The article deals with the task of institution of higher education in the formation of professional identity graduates of higher educational institution. To achieve this goal the author solves the following tasks: to analyze the functions of higher education institutions in shaping the professional identity of the student, consider sociocultural components of students' lifestyles, highlight student monostylu components that influence the formation of professional identity. Indicated that socio-cultural feature of modern students is significant biographical planning capabilities than other youth groups. Thus the possibility of forming their own life strategies due to the presence of other (except symbolic) forms of capital stock and its conversion experience. In this respect, one of the cornerstones of the tasks is to provide skills Universities converting capital (mostly symbolic) in its other forms.

Key words: professional identity, institution of higher education, professionalism, student, lifestyle, style mono student life.

УДК 316.44-057.85

Доманчук Д.С.,
викладач кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Показником успішної діяльності вищого закладу освіти є затребуваність випускників на ринку праці. Сучасні працедавці не лише висувають до молодого фахівця вимогу професійної підготовки, а й хочуть бачити комплекс особистісних якостей, котрі сприятимуть успішному просуванню на ринку сегменту, де зайнятий випускник вищої школи. За твердженням зарубіжних науковців їх наявність у працівника розглядається працедавцем як імперативна вимога для більшості робочих місць і посад. Якщо використовується складне (дороге) устаткування, то навіть на місця, які традиційно посідали робітники без спеціальної освіти, нині працедавець обирає працівника з вищою освітою. Цей рівень підготовки розглядається як культурна норма, що визначає поведінку особи під час виконання функціональних обов'язків. На думку більшості працедавців, вища освіта має сформувати такі якості працівника: дисциплінованість, ста-

ранність, комунікабельність, відповідальність, вмотивованість (спрямованість на отримання результату), уміння і прагнення до засвоєння нових знань. На посади, орієнтовані на роботу з клієнтами, працедавець також уважає за доцільне брати тільки людей з вищою освітою. Тут важливими характеристиками, за які «відповідає» вища освіта, стають: культура мовлення, уміння триматися, ввічливість, знання іноземних мов і навіть зовнішня привабливість фахівців. Вузкий спеціаліст потрібен тільки на виробництвах, де в діяльності переважають конкретні (вузькі) навички (підготовка льотно-го складу, лікарі, судноводії морських суден і т. п.), а також під час підготовки кваліфікованих робітників. Проблеми професіоналізації студентів-випускників вищих закладів освіти набувають нового звучання через нові тенденції розвитку вищої освіти в Україні, зумовлені прийняттям нового Закону «Про вищу освіту» [7].

Мета статті полягає в описі завдань інституту вищої освіти при формуванні професійної ідентичності випускників вищого закладу освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати функції вищого закладу освіти при формуванні професійної ідентичності студента, розглянути соціокультурні складові студентських стилів життя, виділити компоненти студентського моностилю, котрі впливають на формування професійної ідентичності.

Питання підготовки фахівців у вищих закладах освіти традиційно цікавлять представників різних напрямів. Соціологічне теоретичне осмислення якості освіти та процесу професіоналізації особистості було започатковане в працях класиків, зокрема Г. Беккера, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Мангейма, Р. Мертона, Т. Парсонса, Г. Спенсера, П. Сорокіна, Т. Шульца. Професіоналізації як складовій процесу формування особистості присвячені праці А. Ковальнової, В. Лісовського, В. Ядова.

Загальнотеоретичні та соціологічні підходи до дослідження проблем освіти презентовано в роботах іноземних та вітчизняних науковців, зокрема І. Бестужева-Лади, В. Осовського, М. Руткевича, Б. Слющинського, Ф. Шереги, О. Якуби. Формуванню соціологічної моделі випускника ВНЗ присвячені праці Є. Клімова, А. Анісімової, Г. Осипова, А. Савельєва, В. Шадрікова.

Посилаючись на зарубіжних дослідників, зауважимо, що студенти ВНЗ масового типу по-іншому ставляться до періоду навчання і до ВНЗ: вони не розглядають можливості ВНЗ як потенціал для розширення і накопичення свого соціального і культурного капіталу. Тому в цій групі студентства не формується ідентичність із конкретним закладом освіти, не освоюються передбачувані майбутні професійні ролі, тобто не конструюється ідентичність із потенційною референтною соціально-професіональною групою [2]. Це означає, що ВНЗ не реалізує функцію вторинної соціалізації юнацтва, оскільки вона полягає, на думку вчених, у «придбанні специфічного рольового знання, коли ролі безпосередньо або опосередковано пов'язані з розподілом праці» [1].

Соціокультурна особливість сучасного студентства полягає у значних можливостях біографічного планування, ніж у інших груп молоді. При цьому можливість формування власної життєвої стратегії пов'язана з наявністю інших (окрім символічного) форм капіталу та наявності досвіду його конвертації. У цьому аспекті одним із наріжних завдань ВНЗ є надання навичок конвертації капіталів (у першу чергу, символічного) в інші його форми. Студентський період, з одного боку, обмежує, а з іншого – збільшує можливості для вибудови «життєвих програм». Такі програми можуть

передбачати кар'єрні плани в професійній діяльності, орієнтовані на особистісну реалізацію в найрізноманітніших сферах життя: або впродовж періоду навчання посісти пасивно-випробувальну позицію чи експериментувати з пошуком референтних груп в інших соціальних сферах життя (не пов'язаних ні з ВНЗ, ні з проектною ВНЗ спеціальністю).

Як зазначають російські дослідники Н. Лясников, Ю. Лясникова, експансія системи освіти розвивається разом зі скороченням можливостей зайнятості, внаслідок чого відбувається зміщення розподілу соціальних шансів зі сфери освіти у сферу зайнятості. На студентство як соціальну групу ці процеси накладають певний відбиток. У соціокультурному плані студентство стає групою, котра відтворює в суспільстві новий тип нерівності, що виявляється не в традиційних колективних формах – його засновано на аскриптивних ознаках, що використовуються як критерії відбору у сфері зайнятості, котрі освіта повинна була б задовольнити. Зараз освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів. Найчастіше отримання освіти не є показником підйому соціальними сходинками, переходу на вищий ступінь, хоча і свідчить про певне індивідуальне досягнення і може бути запорукою подальших досягнень [12]. На тлі того, що в сучасному світі процес визначення власної ідентичності стає досить складним для більшої частини населення, самоідентифікація студентів (як і пенсіонерів) залишається найбільш стійкою – студенти здійснюють самооцінку, усвідомлюючи необхідність навчання принаймні для конструктивного соціального самопозиціонування, а також для побудови кар'єри і подолання проміжного характеру свого становища.

Можна сказати, що бум вищої освіти став реакцією на знецінення людського капіталу в період соціально економічної кризи 1990-х рр.: підвищення рівня освіти дозволяло долати невизначеність економічного розвитку і підвищувало адаптивні можливості молоді в новому соціальному й економічному середовищі. При цьому здобуття вищої освіти стає соціальною нормою для населення України, перетворюючись на ритуал та виступаючи свого роду формою ініціації в доросле життя. Експансія системи освіти розвивається разом зі скороченням можливостей зайнятості, внаслідок чого відбувається зміщення розподілу соціальних шансів перенесення соціалізувальних аспектів зі сфери освіти у сферу зайнятості. На студентство як групу ці процеси накладають певний відбиток. Як справедливо зазначають автори Н. Лясников і Ю. Лясникова, у соціокультурному відношенні студентство стає групою, що відтворює в суспільстві новий тип нерівності, що виявляється не в традиційних колективних

формах, а заснований на аскриптивних ознаках, що використовуються як критерії відбору у сфері зайнятості, які, як здавалося, освіта повинна була б здолати [12, с. 128]. На переконання зарубіжного соціолога Л. Іоніна, «зараз освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів. Як правило, отримання освіти не є показником підйому соціальними сходами, переходу на вищий щабель, хоча і свідчить про певне індивідуальне досягнення і може служити запорукою подальших досягнень» [9, с. 307]. На наш погляд, сучасна освіта як раз не виконує всіх покладених на неї раніше функцій, адже втрачає (принаймні, в Україні) функцію легітимації суспільної нерівності. Фактично в сучасній освітянській моделі цілком продуктивною є функція освіти, окреслена Л. Гофманом, згідно з якою освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів [5; 6]. Такі стилі по суті є новими альтернативними формами моделей досягнення успіху, які реалізуються окремими учасниками в межах соціального інституту.

На думку Л. Іоніна, процес ідентифікації індивідів у новій культурній формі (одночасно це процес становлення культурної форми, її розгортання із зародкового стану) не розпочинається формуванням соціального інтересу, а ним завершується, він не завершується передметною і поведінковою презентацією, а починається з неї. Цей процес ніби протилежний до виникнення культурної форми; його можна визначити як процес її інсценування або як культурне інсценування [8; 10].

Ціннісний і нормативний плюралізм сучасного українського суспільства забезпечує різноманіття пропонованих життєвих стилів і створює умови для зростання свободи під час їх вибору. Студентство як складова частина суспільства загалом схильна до дії не лише у спеціалізованих соціальних інститутах (у даному випадку – ВНЗ), але й таких соціальних інститутах, котрі формують і поширюють цінності і поведінкові моделі масової культури (ЗМІ, реклама, телебачення, масова література). Студентське середовище і соціальний інститут освіти виступають тим активним агентом соціалізації та ідентифікації, в якому опиняється молода людина в сучасному суспільстві. Проте студенти, особливо ті, хто не орієнтований на освоєння інституціалізованих студентських практик, привносять свій досвід у пошуках референтних груп, які спираються на використання їх репрезентацій у мас-медіа. Як правило, ці пошуки реалізуються спочатку як інсценування самопрезентації, в якій виражено зовнішні форми певних референтних груп і соціальних ролей.

Проведений порівняльний аналіз впливу на формування студентського моностилю

життя в межах соціального інституту освіти дозволяє виділити деякі стійкі компоненти. По-перше, сьогодні вважається загальновищаною соціально диференційована роль освіти в процесі формування стилю життя. По-друге, стиль життя виступає яскравим маркером, що демонструє відмінні (як правило, ціннісні) особливості як у межах соціальних груп, так і між ними. По-третє, стиль життя обирається індивідом з огляду на власні життєві стратегії та презентації способів життя тих або інших соціальних груп, що мають різну міру престижності. По-четверте, суб'єктом вибору стилю життя виступає, як правило, індивід, який прагне до зміни власного способу життя, до переходу в іншу статусну групу, яка виступає для нього референтною. По-п'яте, формування стилю життя проходить декілька етапів, головним змістом яких виступає демонстрація культурної гомогенності індивіда до тієї або іншої соціально-статусної групи, репрезентація стилю і затвердження самоідентичності. Окреслені компоненти дозволяють розглядати появу студентського моностилю життя як процес взаємного впливу соціальної структури суспільства, соціального інституту освіти та індивідуальних соціальних практик. При цьому більшість дослідників у якості інституціонального аспекту формування стилю життя студентства виділяють соціокультурний простір ВНЗ, який, на їх думку, істотно впливає на організацію життя, відповідно, і стилізацію життя студентства. Однак ураховуючи масовізацію сучасного інституту вищої освіти в Україні, можна констатувати, що завданням ВНЗ є підготовка до успішних соціальних практик у житті (в тому числі на ринку праці). Досягти зазначених результатів, використовуючи виключно механізми культурного впливу в середовищі ВНЗ, на нашу думку, неможливо, а тому виникає потреба в забезпеченні паралельного засвоєння культурних норм, пов'язаних із трудовими практиками.

На сьогодні не лише вітчизняна, але й закордонна вища освіта для синхронізації передачі новим поколінням основ накопиченого досвіду «консервує» структури знання, способи мислення в деяку універсальну, одноманітну стійку форму, що отримує своє закріплення і транслюється всіма навчальними закладами в межах єдиного освітнього простору. Така «консервація» втрачає сенс, адже вища освіта у вітчизняних реаліях перестав виконувати усталені функції та перетворюється на соціальний інститут продукування соціальних статусів, утрачаючи свою початкову функціональність.

Функціональний підхід до системи освіти дозволяє виділити основні очікувані наслідки від діяльності соціального інституту освіти і його внеску в інтеграцію соціальної системи.

П. Бурдье разом з когнітивною, соціалізувальною, ідеологічною функціями відтворення соціальної ієрархії і соціального порядку виділяв такі функції системи освіти, як функцію легітимації класових відмінностей, створення стійких і витривалих диспозицій (габітусів) і функцію інтелектуальної інтеграції шляхом навчання загальним формам вираження і принципам організації мислення молоді [3; 4].

Головна мета інституту вищої освіти – поповнення ресурсів, підтримка і закріплення культурних меж середніх прошарків суспільства. В умовах розмивання класових меж та масовізації вищої освіти в Україні ця функція практично не реалізується. Зазначене частково зумовлює відсутність стійкості соціальної підсистеми українського суспільства. Однак, враховуючи відносно низьку чисельність реального середнього класу в Україні, який власне орієнтований на базові цінності середнього класу, такі як особистісна свобода, професіоналізм, пізнавальна активність, творчість, соціальна активність, високий рівень якості життя, набуття таких цінностей є недоцільним, адже не призводить до поліпшення соціальної інтеграції в життя.

Традиційно систему вищої освіти спрямовано як на формування соціально адаптованої особи, яка була б здатна адекватно інтегруватися до соціальної структури суспільства, так і на створення соціокультурного простору. Сучасну модель соціального інституту вищої освіти відбудовано відповідно саме до виконання таких завдань. Однак фактична організація і специфіка студентського стилю життя, наповнюючи його інституціонально закріпленими соціальними практиками, практично не забезпечує вирішення інтеграційних завдань: не відбувається як такого формування габітусу, адже молода людина практично не має можливості закріпити та випробувати його в соціальних інтеракціях. При цьому функція соціокультурної інтеграції через навчання «загальним формам вираження і принципам організації мислення» студентської молоді сприяє формуванню єдиного соціокультурного простору ВНЗ, де створюється уніфікований спосіб життя студентства, важливими ознаками якого виступає орієнтація на професіоналізм, пізнання, творчий підхід до справи, соціальна активність.

Важливо також усвідомлювати, що як носій інтелектуального потенціалу студентство служить резервом поповнення працівників розумової праці і належить до інтелігенції в якості її складової частини, тим самим визначаючи характер майбутнього українського суспільства. Однак у разі, якщо практики та цінності мають принципові розбіжності, стійкість останніх може змінюватися, деформуючи габітус, набутий у процесі навчання.

На сьогодні можна констатувати наявність соціальних передумов, з одного боку, до послаблення студентського моностилю, а з іншого – до необхідності його посилення. Причини послаблення можна вважати: зміну мотивації навчання у ВНЗ; відсутність «вхідних» та «вихідних» бар'єрів доступу до освіти (тому низький базовий рівень культури не дозволяє забезпечувати ефективний розвиток особистості); зменшення можливостей на успішну інтеграцію до дорослого життя; зниження додаткових (не пов'язаних безпосередньо з навчанням) соціальних практик під час навчання у ВНЗ (відсутність студентських волонтерських об'єднань, покликаних сприяти поглибленню професіоналізації). Також до причин деформації сучасного студентського моностилю можна віднести розширення інформаційного простору, в якому соціальний інститут освіти дещо втрачає роль єдиного ресурсу доступу до знань: свій відбиток накладає масовізація студентського стилю життя за допомогою реклами, моди і телебачення, що виносить формування стильових практик за межі референтної групи.

Слід звернути увагу також на той факт, що фактичне соціокультурне поле вищого навчального закладу також має принципові відмінності в різних навчальних закладах. У сучасних вітчизняних реаліях також відбулась диференціація самої системи вищої освіти на масову (філії, регіональні вищі) і престижну (як правило, декілька столичних ВНЗ). При цьому ці типи навчальних закладів не тільки розрізняються за характером соціокультурних умов, що впливають на формування індивідуальних диспозицій і вибір стильових переваг сучасної студентської молоді. Вони також ставлять перед собою принципово різні соціокультурні завдання, які назагал зводяться до формування відмінних габітусів. Зазначене дає підстави вважати, що попри державні стандарти, зафіксовані в освітньо-кваліфікаційних характеристиках, вітчизняні вузи мають різні погляди на свою суспільну роль. Якщо столичні тією чи іншою мірою вирішують класичні питання, пов'язані з легітимізацією влади, то масові (регіональні ВНЗ, філії) пов'язані з легітимацією освіти через максимальне залучення населення до здобуття соціального статусу «освіченого» та, відповідно, до отримання символічної приналежності до середнього класу. Специфіка соціокультурного простору ВНЗ масового типу характеризується слабо вираженим впливом інституціонального чинника на формування особливого студентського стилю життя. Студент у системі загальної вищої освіти більшою мірою схильний до впливу культурного різноманіття, характерного суспільству постмодерну, і випробовує вплив не лише інституціональних практик, запропонованих ВНЗ, але також таких

чинників стилізації життя, як соціальний капітал сім'ї, засоби масової інформації, реклама.

Усі ці причини підтверджують доцільність змін соціокультурної ситуації, розширення в ній умов для вияву індивідуального, особистісного в соціалізаційних та ідентифікаційних траєкторіях студентської молоді. Послаблення інституціональних норм і соціальних регуляторів, характерних для ситуації, що склалася в системі вищої освіти, актуалізує спонтанну стилізацію життя, яке розглядається молоддю в якості інструмента групової ідентифікації (в межах тимчасової соціальної групи). Ідентичність сучасної молоді формується у візуальному полі, що оточує її, за допомогою Інтернету, журналів, телебачення тощо, які виступають в якості найбільш актуальних інституціональних чинників формування стилізації життя молодого покоління в глобалізаційних умовах суспільства постмодерна. Реальні механізми впливу на індивіда, котрі описуються в теоретичних працях більшості попередників, фактично втрачають інституційні можливості.

Сучасна система вищої освіти характеризується декількома типами вищої освіти – масовою, професійною і престижною, що накладає відбиток на особливості соціальних процесів у студентському середовищі та формуванні єдиних студентських стилів життя. Фактично можна говорити про формування не стільки моностилю життя, скільки студентського життєвого мультистилю, варіації в межах якого залежать більшою мірою від особливостей начального закладу та виду освіти, яку набувають конкретні студенти. В окремих стильових (культурних) виявах вони збігаються, однак у деяких – мають принципові відмінності. При цьому вони практично не збігаються в контексті практичної інтеграції до трудових практик (трудова соціалізація), де в міру зростання ієрархічного рівня освіти – розрив цінності ВНЗ – трудові цінності суттєво зростають (у вищій школі аксіологічна відмінність досягає максимального рівня).

Л. Іонін зазначав: «Прагнення до стилізації життя і її виявів на громадському рівні в основному є властивістю середніх прошарків сучасного суспільства. Як правило, вищі прошарки не прагнуть до стилізації життя. Їх життєвий стиль демонструє свободу і природну незалежність стосовно громадських конвенцій, завдяки чому вони без жодного насилля над собою залишаються в межах власної традиції. Нижчі прошарки залишаються такими, які вони є, зовсім з іншої причини: вони не можуть жити інакше, оскільки постійний тиск матеріальних обставин диктує їм такий спосіб життя, який не залишає можливостей для стилізаційних експериментів» [9, с. 315]. Погоджуючись із запропонованою тезою, можна

констатувати, що освіта в Україні розглядається представниками нижчого класу як практично єдиний шанс на зміни, а отже, саме масовизація освіти дає реальні можливості для її набуття. При цьому стильові характеристики студентів, представників різних класів, залучених до сучасного українського соціального інституту вищої освіти, в більшості випадків зближуються, набуваючи символічного характеру, а професійна ідентичність залишається на узбіччі процесу здобуття вищої освіти.

Враховуючи сучасну західну концепцію «безперервної освіти протягом життя», необхідно звернути увагу на вікові особливості стилів студентів, звертаючись, зокрема, до праць Л. Іоніна: «Прагнення до стилізації на рівні індивідуума також розподіляється нерівно на різних етапах життєвого шляху. Найбільш високі як прагнення, так і шанси стилізації в юності і в дорослий період; натомість у старості багато життєвих стилів стають просто фізично і біологічно недоступними, знижується те, що можна назвати стилізаційним темпераментом, соціальні чинники все більш поступаються місцем біологічним. Так само і в дитинстві можливості і шанси стилізації незначні, бо, з одного боку, це період активного формування в дитини моральних норм, що суперечить самій можливості стилізації, з іншого – її бачення світу обмежене горизонтом будинку і школи, що надають дуже вузький репертуар можливостям стилізацій» [9, с. 212]. Фактично можна констатувати, що професійна ідентичність випускника вищого закладу освіти як певний набір культурних практик буде відносно однорідною, однак відрізнятимуться окремі елементи, що складають соціальну цілісність, до яких ми в першу чергу відносимо місце розташування вузу та рівень освіти, який він надає. При цьому зазначені відмінності в основному пов'язані не із загальними цінностями студентського життя, а з рівнем трудової та професійної соціалізації (а відповідно, готовності до самостійного життя), якого такі випускники набувають. Адже здійснення значущих виборів у житті — вибору професії і освіти — зумовлює й вибір життєвого стилю, пов'язаного з професією, і зростаюче прагнення реалізовувати можливість вільного вибору в інших галузях. Студентство як група найчастіше усувається від вирішення матеріальних проблем, навіть студенти, які працюють, сприймають свою трудову зайнятість лише як додатковий приробіток, що припускає більше альтернатив вибору стилів, але не є підтвердженням сформованої професійної ідентичності. Тому завдання вищої освіти бачаться у зміні вектору розвитку в бік налагодження більш тісних зв'язків з роботодавцями через урізноманітнення форм практичної підготовки майбутніх випускників вищих закладів освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Academia-Центр «Медиум», 1995. – 323 с.
2. Бинеева Н.К. Образовательные практики студентов провинциальных вузов: социологический анализ / Н.К. Бинеева // Социология в системе научного управления [Электронный ресурс]. – Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. – М.: ИС РАН, 2012. – 1 CD ROM.
3. Бурдые П. Начала : Лекции и беседы: «Социальное пространство и символическая власть» / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1993. – 300 с.
4. Бурдые П. Практический смысл / отв. ред., пер. и послесл. Н.А. Шматко ; пер. с фр.: А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.Д. Шматко / П. Бурдые. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
5. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман ; [пер. с англ.] ; под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина]. – М. : Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
6. Гофман И. Укоренение деятельности в окружающем мире / И. Гофман // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 2. – С. 14–52.
7. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.
8. Ионин Л.Г. Социология культуры : учебное пособие / Л.Г. Ионин. – 2-е изд. – М. : Издат. Корпорация «Логос», 1996. – 278 с.
9. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : учеб. пособие для студентов вузов / Л.Г. Ионин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2000. – 431 с.
10. Ионин Л.Г. Культура и социальная структура / Л. Г. Ионин // Социологические чтения: альманах. – Вып. 1. – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – 269 с.
11. Клячко Т. Массовое высшее образование: потери и приобретения / Т. Клячко // Демоскоп Wteky № 375 – 376, 1 – 17 мая 2009 ; Институт демографии Государственного университета – Высшей школы экономики [Электронная версия бюллетеня Население и общество]. – Режим доступа : http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0375/tema05.php#_FNR_12
12. Лясников Н. Социально-экономические условия формирования духовной культуры студенческой молодежи : учеб. пособие / Н. Лясников, Ю. Лясникова. – М. : Издательство ВНИИФК, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Ljasnikov/_DuhKult_1_3.php

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ РЕКЛАМИ

THE METHODOLOGY BASIS OF SOCIOLOGY ADVERTISING RESEARCH

Методи є основою науковості результатів дослідження соціології реклами. Соціологія реклами є відносно новим напрямом досліджень у соціологічній науці, тому розроблення проблеми її методологічного забезпечення є перспективним та актуальним. У статті подано характеристику основних методологічних категорій, концепцій, теорій, методів і підходів, які є важливими в процесі соціологічного вивчення реклами як соціального явища. Розглядаються такі методологічні особливості соціології реклами, як вивчення цінностей у рекламній діяльності, окремих видів реклами (політичної, соціальної). Зазначається, що досягнення дослідницьких завдань у сфері практичної соціології реклами має здійснюватися з використанням таких методів соціологічного дослідження, як опитування (анкетування, інтерв'ю), соціальний моніторинг, експертне опитування, аналіз документів, метод вторинного аналізу результатів соціологічних досліджень.

Ключові слова: методологія, соціологія реклами, метод наукового пізнання, теоретична концепція, методологічна категорія.

Методы являются основой научности результатов исследования социологии рекламы. Социология рекламы является относительно новым направлением исследований в социологической науке, потому разработка проблемы ее методологического обеспечения является перспективной и актуальной. В статье осуществляется характеристика основных методологических категорий, концепций, теорий, методов и подходов, которые важны в процессе социологического изучения рекламы как социального явления. Рассматриваются такие методологические особенности соци-

ологии рекламы, как изучение ценностей в рекламной деятельности, отдельных видов рекламы (политической, социальной). Отмечается, что достижение исследовательских задач в сфере практической социологии рекламы должно осуществляться с использованием таких методов социологического исследования, как опрос (анкетирование, интервью), социальный мониторинг, экспертный опрос, анализ документов, метод вторичного анализа результатов социологических исследований.

Ключевые слова: методология, социология рекламы, метод научного познания, теоретическая концепция, методологическая категория.

The article determines the fundamental place of methodology in sociological research of advertising as a social activity. Article describes methodology as a part of research in which the main functions of science are realised – descriptions, explanations and predictions. The article describes the methodological characteristics of the main categories, concepts, theories, methods and approaches that are important in the sociological study of advertising as a social phenomenon. Such methodological features of the sociology of advertising are characterized: the study of values in advertising, certain types of advertising (political, social). It is noted that the achievement of research tasks in the field of practice sociology of advertising should be carried out using techniques such as a survey of sociological studies (questionnaires, interviews), social monitoring, expert survey, document analysis, method of secondary analysis of the results of sociological research.

Key words: methodology, methodology of sociological research, sociology of advertising, theoretical concept, methodological category.

УДК 316

Согорін А.А.

к.соц.н.,

докторант кафедри соціології та соціальної роботи

Класичний приватний університет

Постановка проблеми. Методами можна назвати особливі процедури, які використовуються для збирання, оброблення та аналізу даних. Уживання різноманітних методологічних прийомів і підходів визначається природними межами їх ефективної «працездатності». Мета методології – описати та проаналізувати наукові методи, показати їх обмеженість і ресурси, роз'яснити їх прогностичні можливості, пов'язуючи їх потенціал із суміжними галузями знання [1, с. 300].

Важливість методології дослідження соціології реклами визначається тим, що саме методи є основою науковості його результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тема методології соціології реклами досить рідко стає об'єктом наукових досліджень. Як правило, ці питання розглядаються в матеріалах, які можна поділити на дві групи: монографії й підручники із соціології рекламної діяльності (Є. Красова, О. Савельєва, С. Антонов) та

публікації із загальної методології соціологічних досліджень (Є. Тихонова, С. Бистрянцев, Н. Посохова, В. Ядов).

Аналіз останніх публікацій дає змогу зробити висновок про те, що методологія соціології реклами фактично не є об'єктом сучасних соціологічних досліджень, цьому питанню приділяється опосередкована увага під час розроблення більш загальних питань соціології реклами. Загалом соціологія реклами є відносно новим напрямом досліджень у соціологічній науці, а тому розроблення проблеми її методологічного забезпечення є перспективним та актуальним.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд основних методологічних категорій, концепцій, теорій, методів і підходів, які є важливими в процесі соціологічного вивчення реклами як соціального явища. Надається характеристика таких методологічних особливостей соціології реклами, як вивчення цін-

ностей у рекламній діяльності, окремих видів реклами, проведення практичних соціологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні вироблено такі основні критерії науковості: доказовість (раціональність), несуперечливість, можливість емпіричної (дослідної, практичної) перевірки, відтворюваність емпіричного матеріалу, загальна значимість, системність.

Методологічні побудови процесу дослідження покликані вибудувати виконання цього завдання найбільш ефективно згідно із цілями результативності та критеріями науковості.

Говорячи про найбільш загальний методологічний рівень – рівень філософського узагальнення, можна виділити чотири аспекти аналізу й дії, характерні для різних етапів теоретичного та практичного дослідження рекламної діяльності: соціологічну онтологію, соціологічну гносеологію, соціологічну аксіологію, соціологічну аксіоматику.

Дослідження соціології реклами ґрунтується на таких теоретичних концепціях:

- теорія масових комунікацій, що визначає масову комунікацію як передавання повідомлень від однієї сторони до іншої за допомогою засобів масової дії (Н. Вінер, Д. МакКеуелл, Р. Мертон, П. Лазарсфельд);

- соціологічні концепції, що стосуються інтегративної парадигми соціології: теорія соціокультурних систем П. Сорокіна, теорія структуризації Е. Гідденса, теорія колонізації життєвого світу Ю. Хабермаса, теорія полів і капіталів П. Бурдьє. Виявлено, що теорія П. Бурдьє дає методологічні підстави для інтерпретації реклами як соціальної технології;

- теорії споживання, що розглядають споживання як соціальний і психологічний феномен та як галузь формування соціальних норм, цінностей, стереотипів, культур і субкультур;

- теорії маркетингу та менеджменту, а саме в частині вивчення специфіки поведінки сучасних споживачів (Р. Блекуелл, Р. Вудраф, Дж. Говард, Д. Грювал, К. Монро, Дж. Шеррі, Дж. Шет);

- теорія соціально-етичного маркетингу Ф. Котлера;

- класичні та сучасні теорії рекламних технологій, паблік рілейшнз і промоушн (В. Арнс, Дж. Барбер, К. Бове, Дж. Бурк, П. Голдмен, С. Гудмен, Г. Картер, М. Маклюен, С. Томкінс).

Варто зазначити, що концепт «соціальна комунікація», за допомогою якого розкривається своєрідність соціальних відносин і політичного життя суспільства, має реальні суперечності, а деякі його параметри залишаються недостатньо вивченими. Це зумовлено тим, що методи й підходи, які використовувались у ході історичного розвитку масової комунікації, були орієнтовані, як правило, на описання або універсальних, або дотичних до комуніка-

ції аспектів. Реклама у зв'язку із цим має розглядатись не як універсальний, а як унікальний тип комунікаційного процесу, якому притаманні власні джерела інформаційних контактів, особлива організація соціальних взаємовідносин, специфічне функціональне навантаження в суспільстві, своя морфологія, багаторазовий стиль спілкування мікросоціальних груп та інші характеристики. Лише такий підхід дає змогу визначити онтологічні підвалини комунікативних процесів у цій сфері [2, с. 73].

Вивчення соціології реклами можна проводити, базуючись на таких методологічних підходах: соціально-філософському, когнітивному, комунікаційному, соціокультурному, а також комплексі методологічно значимих положень про регулювання поведінки за допомогою соціальної установки й ціннісних орієнтацій у межах соціологічного підходу тощо.

Розглянемо окремі методологічні підходи більш докладно. Соціологічні підходи до дослідження комплексу реклами надають можливість акцентувати увагу на різних його компонентах і зв'язках. Можна навести приклади результативності різних підходів і шкіл у дослідженні окремих аспектів соціології реклами. Соціологічний підхід до вивчення реклами передбачає аналіз формування соціально-типових якостей особистості щодо реклами як соціального інституту. Комплекс цих якостей може ілюструвати соціально-типові якості соціальних груп, які є переважно орієнтирами для соціальних формувань, тобто об'єднань людей, які створюють конкретні наявні в рекламі структури. Соціологічні підходи до вивчення поведінки споживачів акумулюють ідеї П. Бурдьє та Ж. Бодрійєра про символічне споживання й культурну ідентифікацію.

Символічний інтеракціонізм розглядає рекламу як знакову комунікацію між рекламодавцем і цільовою аудиторією. Рекламний продукт зображується як знак і стилізований міф. Біхевіоризм виявився ефективною методологічною підставою для маніпулювання масовою свідомістю, що основана на механізмі позитивного підкріплення.

Інституційний підхід застосовується для аналізу соціально закріплених форм здійснення рекламної діяльності. Його предметом можуть бути законодавство та підзаконні акти, звичай ділового спілкування в рекламі, організаційно оформлені підрозділи й агентства, громадська думка та інші суспільні інститути як об'єкти й суб'єкти рекламування.

Ситуаційний підхід аналізує розвиток системних зв'язків та особливостей внутрішнього й зовнішнього іміджу організації відповідно до вимог мінливих обставин соціального середовища.

Фрейдистський підхід активно вивчає використання підсвідомості та інстинктів під час

проектування рекламного продукту. Сексуальні й інші несвідомі потреби відображаються у формах упаковок, їх кольорі, запаху, рекламних сюжетах. Увага до несвідомого, здатності людини сприймати й засвоювати інформацію через нефокусовані периферійні зони почуттів лежить в основі використання нейролінгвістичного програмування в рекламі.

Соціально-психологічний підхід підкреслює регулятивну функцію реклами, що базується на особистісно-орієнтованому принципі, в основі якого – урахування індивідуальних психологічних особливостей кожного об'єкта рекламного впливу.

У соціальній психології поняття «комунікація» включено в поняття «спілкування», яке є способом «цементування індивідів» (Г. Андреева). Реклама розглядається як «масове спілкування», що характеризується опосередкованою взаємодією та володіє складною структурою, яка складається з комунікації, перцепції, інтеракції.

На переконання Н. Лумана, основною функцією комунікації є досягнення соціальної спільності за збереження індивідуальності кожного з її елементів. Ю. Хабермас зазначає, що найважливішим аспектом соціальної практики є сфера комунікативної дії, яка орієнтована на взаєморозуміння та ґрунтується на цьому взаємодію.

У межах комунікаційного підходу реклама є видом комунікації, що впливає на життєвий простір людини в системі суспільних відносин шляхом формування потреб, поведінкових стереотипів (Є. Боев, Г. Почепцов та інші вчені) [3, с. 31].

Соціокультурний підхід розглядає рекламу як важливий компонент масової комунікації й масової культури, що визначає стандарти поведінки та впливає на мораль суспільства (Б. Борисов, О. Феофанов та інші автори). Реклама є явищем двобічного характеру, адже сприяє стабільності суспільства, спираючись на наявні цінності, норми, моделі поведінки, та водночас формує нові цінності, сприяє їх трансформації. Реклама як частина масової культури несе в собі інформацію про рівень і спрямованість індивідуальних потреб членів соціуму та відображає соціокультурні процеси, які відбуваються всередині соціального «організму».

Соціокультурний підхід до рекламного впливу повинен не розглядати, а сприймати людину як особистість, причому обов'язково як особистість, здатну до саморозвитку й самонавчання, особистість як складник суспільної системи, який не здатний існувати поза нею.

У соціально-філософському підході трактування реклами як «інформації» дає змогу розглядати її у вигляді відносин двох об'єктів, що

перебувають в інформаційній взаємодії в системі суспільних зв'язків. Отже, у межах соціально-філософського підходу реклама визначається як інформаційна взаємодія в системі суспільних зв'язків, що має на меті регулювання відносин між владою, бізнесом і різними верствами суспільства для вирішення суперечностей між ними.

Відповідно до системного підходу будь-яке явище виникає та існує в межах деякої (досить великої) системи явищ. При цьому важливо, що зв'язки між явищами, які належать до цієї системи, є не епізодичними й випадковими взаємодіями, а істотними умовами виникнення, існування й розвитку кожного з них, а також системи загалом. Системний підхід передбачає розроблення єдиної системи наукових понять, що розкривають інтегральні та диференціальні ознаки досліджуваних об'єктів. Наприклад, поняття «імідж» можна застосувати до політичних лідерів і комерційних компаній, а про соціальний престиж та високу соціальну оцінку піклуються окремі люди, великі фірми та навіть держави на рівні міжнародної політики [4, с. 31].

Системний підхід передбачає вивчення реклами та її рекурсивних підсистем як цілісних організмів, дає методологічні підстави для розгляду місця реклами як у соціумі, так і в його економічних, політичних і соціальних підсистемах, а також підстави для аналізу прямого й непрямого взаємовпливу на локальні об'єкти та процеси.

Важлива частина методології дослідження – методи наукового аналізу. У загальних межах зазначених підходів для реалізації поставленої мети й завдань дослідження застосовувались такі методи: системного аналізу, компаративний, інституційний, контент-аналіз, статистичний, біографічний і генетичний, комунікативний аналіз, описовий метод, структурно-функціональний аналіз, феноменологічний і структурно-функціональний аналіз.

Реклама, формуючи соціальні цінності й норми, сприяє взаємодії людей між собою та із соціальною дійсністю. Дослідження аксіологічного боку рекламної діяльності має певні методологічні особливості. На думку М. Гаськової, цінності визначаються через відкритість людини світу, комунікацію. Цінність не може бути пізнана сама по собі в об'єктивістському сенсі, а також як щось статичне, адже вона пізнається через спілкування, спрямованість на іншого.

Важлива особливість інтеграційного підходу у вивченні цінностей полягає в тому, що дослідження цього напряму прагнуть до цілісного вивчення об'єкта – дають можливість усебічно досліджувати проблему, синтезувати знання, отримані в полі різних

вузьких гуманітарних дисциплін. Спрямованість на міждисциплінарні дослідження є характеристикою сучасної науки, оскільки саме на стику наук часто народжуються нестандартні ідеї й рішення. Наприклад, накопичені психологами результати досліджень розширюють поле пізнання цінностей. Психологія підходить до дослідження більш «особистісно», зберігаючи індивіда у фокусі уваги та тим самим глибше вивчаючи свідомість людини [5, с. 140].

У сучасній соціології під час проведення маркетингових і рекламних досліджень, вивчення конкурентного середовища, а також оцінювання ефективності рекламних компаній, як правило, використовуються прикладні соціологічні дослідження: опитування, інтерв'ю, експерименти, фокус-групи, змістовий і контент-аналіз рекламних документів. Крім того, під час оцінювання рекламних продуктів застосовуються спеціальні тести, що фіксують рівень аттрактивності, запам'ятовування, впливу, стійкості та інших особливостей впливу на різні соціальні категорії.

Для досягнення практичної мети в наукових роботах, досягнення дослідницьких завдань мають використовуватись методи соціологічного дослідження, зокрема опитування (анкетування, інтерв'ю), соціальний моніторинг, експертне опитування, аналіз документів, методи функціонального, факторного (багатофакторного), контекстуального, латент-

но-структурного аналізу, а також метод вторинного аналізу результатів соціологічних досліджень.

Для вивчення латентних функцій реклами можливе використання кількісних і якісних методів дослідження.

Окремі види реклами мають свою специфіку, тому потребують відповідних методологічних підходів.

Зокрема, політична реклама може ефективно функціонувати в умовах наявності вільної й рівноправної політичної конкуренції на основі однакового доступу до засобів масової комунікації, незаангажованості держави в політичному процесі, конструктивності взаємин влади та опозиції. Аналіз специфіки політичної рекламної діяльності й рекламного продукту має проводитись на прикладі перехідних суспільств, а також виокремлення конкретних наслідків дії реклами в умовах демократичних перетворень в Україні. У цьому контексті застосування порівняльно-історичного та інституціонального методів у межах стратегії структурно-функціонального підходу забезпечує комплексне обґрунтування впливу реклами як специфічного чинника демократичних перетворень на рівні соціально-політичної ідентичності [6, с. 26].

Важливими для вивчення соціальної реклами є визначення цілей і напрямів та її характеристика, подані в роботах таких учених, як А. Беляніна, І. Давидкіна, М. Дороніна,

Рис. 1. Методологія дослідження соціології реклами

А. Зигалова, Р. Ібатулліна, Н. Кліменко, А. Ковалева, Р. Крупнова, І. Маркіна, У. Потапова, І. Сінковська.

З позицій соціально-психологічного підходу соціальна реклама є різновидом масового спілкування. Вона визначається як інформаційно-комунікативний процес зі своїми комунікативними, перцептивними й інтерактивними особливостями, спрямований на регуляцію поведінки.

У контексті комунікаційного підходу соціальна реклама визначається як форма соціальної комунікації, у якій різні інформаційні канали сприяють передаванню культурно-духовного досвіду у вигляді соціально схвалюваних моделей поведінки, формують поведінкові установки індивідів, їх життєві цінності для оптимізації соціальної взаємодії.

Основні положення методології дослідження соціології реклами можна представити у вигляді схеми (див. рис. 1).

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, у методологічному плані вивчення соціології реклами має будуватись згідно з провідними тенденціями сучасної науки, пов'язаними з поглибленням міждисциплінарного та комплексного підходів. Міждисциплінарний підхід дає змогу визначити специфіку філософського, психологічного й соціологічного аналізу реклами.

Реклама як соціальний феномен є об'єктом вивчення різних наук. Це диктує необхідність використання в науково-дослідній роботі комплексного методологічного підходу, який передбачає системність, історизм, порівняльний аналіз.

Для обґрунтування теоретико-методологічної бази дослідницьких робіт варто використувати наукові концепції та ідеї зарубіжних і вітчизняних соціологів щодо функціонування соціального інституту реклами та його впливу на життєдіяльність суспільства в поєднанні із сукупністю методів філософського, соціально-психологічного, загальнонаукового пізнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Быстрянец С. Фундаментальная роль методологии в социологии и других общественных науках / С. Быстрянец // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – 2009. – Вып. 117. – С. 296–304.
2. Лященко А. Соціально-культурний вплив реклами на формування та зміну ціннісних орієнтацій / А. Лященко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Соціальні комунікації. Літературознавство». – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 10. – С. 71–76.
3. Синьковская И. Феномен социальной рекламы и его социологический анализ / И. Синьковская // Вестник Красноярского государственного университета. – 2006. – № 3/2. – С. 30–34.
4. Лебедев-Любимов А. Психология рекламы / А. Лебедев-Любимов. – СПб. : Питер, 2003. – 368 с.
5. Гаськова М. Некоторые соображения относительно методологических аспектов в исследовании ценностей в социологии / М. Гаськова // Вестник Томского государственного университета. – 2015. – № 1. – С. 137–144.
6. Демченко М. Реклама як чинник формування мотивації поведінки споживачів / М. Демченко // Діалог: медіа-студії : зб. наук. праць / відп. ред. О. Александров. – О. : Астропринт, 2010. – Вип. 11. – С. 25–35.

ХТО В КУЛЬТУРІ ГОСПОДАР, АБО НЕСТЕРПНА ЛЕГКІСТЬ РОЗГЛЯДУ БУТТЯ В КОНЦЕПЦІЯХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЗОНИ ТА ЯДРА КУЛЬТУРИ

WHO IS THE BOSS OF THE CULTURE, OR UNBEARABLE LIGHTNESS OF BEING' CONSIDERATION IN ACCORDANCE WITH THE CONCEPTS OF CENTRAL ZONE AND CORE OF CULTURE

У статті розглянуто основні концепції центральної зони культури та ядра культури. Проаналізовано атрибути й функції, що приписуються найбільш глибинним засадам існування та відтворення культури. Установлено, що дійсному різноманіттю й протистоянню культур більше відповідають концепції культурних кодів.

Ключові слова: центральна зона культури, ядро культури, культурні коди, нація, етнос, суспільство, субкультури, контркультури.

что действительно многообразию и противостоянию культур больше соответствуют концепции культурных кодов.

Ключевые слова: центральная зона культуры, ядро культуры, культурные коды, нация, этнос, общество, субкультуры, контркультуры.

The article describes the basic concepts of central zone of culture and core of culture. Attributes and functions that are attributed to the deepest foundations of culture' existence and reproduction are analyzed. It's established that the concepts of cultural codes is more in line with the actual diversity and confrontation of cultures.

Key words: central zone of culture, core of culture, cultural codes, nation, ethnos, society, subcultures, countercultures.

УДК 316.7

Ташенко А.Ю.

к. соц. н.,
викладач кафедри
соціології та політології
Національний авіаційний університет

В статье рассмотрены основные концепции центральной зоны культуры и ядра культуры. Проанализированы атрибуты и функции, которые приписываются наиболее глубинным основаниям существования и воспроизводства культуры. Установлено,

Постановка проблеми. Розкриття глибинних засад функціонування різноманітних культур і донесення його результатів до широкого загалу дає можливості як для особистісного самовдосконалення, так і для соціальної інтеграції й солідарності. Досвід популяризації подібних наукових результатів уже є (напр., К. Рапай, О. Гросбард), так само, як і зворотний запит на її продовження, оскільки люди прагнуть не лише впорядковувати своє життя, а й орієнтуватися в складниках культурного фундаменту цього процесу. Проте далеко не завжди наукові уявлення співмірні дійсному різноманіттю та протистоянню культур, за чим криються й аналогічні процеси щодо соціальних спільностей різного рівня організації. Відтворенню неспівмірності сприяють усталені зразки дослідження того, що називають «центральною зоною культури» та «ядром культури».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вихідні уявлення про центральну зону культури були розроблені Е. Шилзом і Ш. Ейзенштадтом [1; 2], а про ядро культури – А. Ракітовим [3]. Уточнення, розвиток базових положень і критику щодо центральної зони культури зробили С. Лур'є [4], Л. Гороховська та Є. Нестерова [5], А. Сопов [6], М. Деметрадзе [7; 8], К. Настояща [9], а щодо ядра культури – С. Ляужева [10], В. Красних [11], Т. Берсеньєва [12], Н. Мухамеджанова [13; 14] тощо. Однак традиції осмислення й центральної зони, і ядра культури впевнено спираються лише на макровимірні бачення культури.

Постановка завдання нашої статті передбачає здійснення порівняльного аналізу основ-

них атрибутів і функцій центральної зони культури та ядра культури, відображених у відповідних концепціях, і пошук більш продуктивних перспектив розгляду глибинних засад культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «центрально зона культури» (далі – ЦЗК) був запропонований Е. Шилзом, який уживав його рівнозначно із «центром суспільства», маючи на увазі основні символи, цінності, вірування, види діяльності, інституції та ролі певного суспільства. Він навіть робить дещо провокативну заяву: «У цьому сенсі кожне суспільство має «офіційну релігію», навіть коли його члени або його інтерпретатори це заперечують, і коли суспільство більш-менш виправдано здається секуляризованим, плюралістичним і толерантним...» [2]. У Ш. Ейзенштадта, який частково наслідує, а частково переосмислює точку зору Е. Шилза, ЦЗК включає кристалізовану «концепцію суспільства» (міф про його походження), кристалізовану «організаційну ціль суспільства» (модель шляхів легітимізації влади на макросоціальному рівні) і найбільш характерні та загальні для суспільства традиції. Ш. Ейзенштадту було властиво розуміння неоднорідності й диференційованості суспільства в сенсі визнання того, що співіснуючі популяції мають складну стратифікацію й різноманітні модифікації традицій, проте все це в нього об'єднувало певне «загальне світоглядне підґрунтя» – погляди на найважливіші проблеми й виміри людського існування, взаємозв'язок і легітимізацію соціального, культурного й політичного

порядку. Аналогічні засади підтримує й М. Деметрадзе, хоча вона прагне пристосуватися до постмодерних уявлень про суспільство й виокремлює дві можливі ЦЗК: традиційних соціокультурних цінностей і сучасних соціокультурних цінностей, кожна з яких має свої первинні й вторинні комунікативні канали й своє ядро. До традиційних належить усе, що може бути назване «священною національною правдою», а до сучасних – гідний рівень життя, благополуччя, соціальна держава, задоволення, достаток, професіоналізм тощо. Розвиває положення Е. Шилза та Ш. Ейзенштадта й вітчизняна дослідниця К. Настояща, яка пропонує визначати ЦЗК як «унікальне явище, що є результатом історико-культурного життя спільноти (етносу) і представляє собою інтегральну, позаперсональну систему «харизматичних значень» – соціетальну психіку соціуму» [9, с. 9]. Серед тих, хто критикував Е. Шилза, – С. Лур'є. Вона стверджує, що ЦЗК становлять основні адаптаційно-діяльнісні моделі культури, які охоплюють усі психічні явища певного етносу й впливають на сприйняття ним навколишнього світу. Тож вона доходить до розгляду «етнічних констант», тобто уявлень про характеристики й диспозиції етнічних «образів себе» й «образів покровителів», із котрих формуються вищезазначені моделі та кристалізується «етнічна традиція» в різних своїх модифікаціях. Їх С. Лур'є уможлядно розміщує в ядрі ЦЗК, обґрунтовуючи надзвичайну стійкість цих констант тим, що вони, на відміну від цінностей і ціннісних орієнтацій, не є результатом вільного вибору людей. Саме її версію пояснення ЦЗК розвивають Л. Гороховська, Є. Нестерова й А. Сопов.

Що ж до концепцій ядра культури, то неважко передбачити їхню «дочірність» відносно концепцій ЦЗК, хоча вони й здобули відносну самостійність. Визначення ядра культури в різних дослідників кардинально не відрізняються – це єдність предметних і духовних характеристик людської діяльності, що володіють стійкістю й міцністю та передаються від покоління до покоління, гарантуючи відтворюваність і збереження ідентичності суспільства. Воно постає наповненим або нормами, стандартами, еталонами й правилами діяльності плюс системою вироблених цінностей, або «базовими етичними й естетичними категоріями культури», або ідеалами, що об'єктивно оцінюються людьми як щось межове й безумовне тощо (А. Ракітов, С. Ляушева, В. Красних, Т. Берсеньєва). Конкретизація атрибутів і призначення ядра культури включає тільки ті складові частини «культурності», що передаються через офіційну освітньо-виховну систему та необхідні для збереження ідентичності культури в умовах загрози від інших культур. Це передбачає й тезу про наявність

«захисного поясу», що нейтралізує загрозові імпульси інших культур або поверхово пристосовує одну культуру під іншу посередництвом «хамелеонізації» другорядних складових частин. До другорядних складових частин належить, наприклад, мова, побут, одяг, схеми планування оточуючого середовища чи адміністративних структур, а чужорідні впливи проголошуються такими, що нібито зовсім не торкаються внутрішнього життя представників освічених співтовариств і простого народу. Найголовнішими функціями ядра культури видаються збереження базових характеристик суспільства під час ситуацій кризи та виходу з кризи, прогнози щодо можливих шляхів розвитку та прояву тих складників культури, що виокремлюють і зберігають її в «родині світових культур», а отже, на котрі неприпустимо діяти іншорідним чинникам (Н. Мухамеджанова, А. Ракітов). При цьому функції, котрими наділяють ЦЗК, досить схожі. Згідно з Е. Шилзом, ЦЗК задовольняє потребу людей у причетності до чогось більш значущого й менш кінечного, ніж їхнє повсякденне життя, і саме тому вона може бути відтворена в усіх підсистемах суспільства навіть після революцій. Ш. Ейзенштадт солідарний із цією тезою; на його думку, ЦЗК грає головну роль у впорядковуванні та смислопокладанні щодо суспільних витоків, основ соціальної та культурної колективних ідентичностей, кордонів і властивих цьому суспільству типів відносин. Згідно із С. Лур'є, наявність ЦЗК знімає психічне відчуття загрози з боку навколишнього світу й забезпечує етносу можливість діяти. М. Деметрадзе, яка розрізняє традиційну й сучасну ЦЗК, уточнює, що перша призначена для збереження *непорушних* національних істин і цінностей, мотиваційних засобів бути причетними до них (це збігається з трактовками Е. Шилза та Ш. Ейзенштадта), а надмета сучасної ЦЗК не зводиться до слідування правам і обов'язкам перед державою чи нацією, а спонукає до змін і усвідомлення відповідальності за свою долю й долю країни. К. Настояща вбачає функціональність ЦЗК у тому, що завдяки їй інновації інституціоналізуються так, що й привносять оновлення в наявні структури, і не руйнують «основну ідею», без якої не може існувати жодна спільнота.

Але ми звертаємо увагу на те, що основним суб'єктом, щодо культури якого мислиться центральна зона чи ядро, виявляється суспільство *в цілому*, народ *у цілому*, етнос *у цілому*, нація *в цілому*. Тож культура як така ототожнюється з тими іпостасями, що належать насамперед до культур титульних (домінуючих) націй, корінних і більш численних на території певної країни народів і етносів, а також їхніх діаспор на територіях інших країн. Ці традиції частково кореспондують із макросоціологічно орієн-

тованим вивченням *культурних кодів* (Т. Парсонс, Н. Луман, К. Леві-Стросс, М. Фуко) [15, с. 21–26], оскільки в його межах теж висвітлювали механізми збереження й оновлення культури у зв'язку із «суспільством у цілому», особливо не зосереджуючись на питанні щодо різноманітності внутрішньосуспільних соціальних угруповань і культур, однак лише частково, тому що визначення культурних кодів у макро-соціологічному спрямуванні зазвичай позбавлені вираженого етнічного, народного та національного акцентів. Так, Е. Шилз визнавав, що суспільство поділяється на відносно незалежні підсистеми: політику, економіку, систему спорідненості тощо, кожна з яких має власну організаційну структуру, власні цінності й власних авторитетних осіб («еліту»), проте кожна була проголошена ним як така, що об'єднана посередництвом спільних авторитетів, інтересів і *значущості сумісної територіальної локалізації*, що вже відсилає нас до простору панування тієї чи іншої нації. Аналогічно зазначає й М. Деметрадзе, хоча вона й здійснила розрізнення принаймні традиційного й інноваційного способів упорядкування суспільного життя, не забувши при цьому про субсистемний поділ на політику, економіку, право, соціальну сферу тощо, проте нею не поставлена під сумнів неproblemатичність утворення в будь-якій ЦЗК ядра, єдиного *для народу*. Натомість С. Лур'є зробила поправку на відмінності між зовнішніми й внутрішніми проявами «образу себе», що завжди розпадається на «образ на себе», «образ для інших» і «образ у собі»; а також поправку на можливі внутрішньоетнічні суперечності щодо інтерпретацій «основної культурної теми» етносу. Проте «образ себе» все одно не був розглянутий поза виключно етнічним виміром, а суперечності вона пов'язала не із самою ЦЗК, а з різними ціннісними системами внутрішньоетнічних груп, винесеними нею поза цю зону. Також слід урахувати, що другим уточненням коло можливих конфліктів усе одно було обмежене, оскільки основна культурна тема, згідно із С. Лур'є, – це ідеологема, зазвичай пов'язана з *релігійними* настановами. Це навіть дещо дивно, ураховуючи те, що першопочатківці постулювання наявності ЦЗК і культурних кодів – Е. Шилз і Т. Парсонс – були співрозробниками загальної теорії соціальної дії. Припускаємо, що це зумовлене відмінністю в подальших постановках дослідницьких питань. В ідеї ЦЗК ототожнені «центр культури» й «центр суспільства» тісно сплїталися в концептуальній розбудові з діями деяких окремих «еліт», а отже, формувалося підґрунтя для пошуку того, хто й що має право називатися «центральним», тож з огляду і на кількість, і на правовий статус відбувся перехід до обговорення внеску представників титульних націй і домінуючих етносів.

Ідея ж ядра культури була ідеєю непорушного «центру центра», що закономірно провокувала роздуми щодо умов свого порушення, і оскільки одна культура протиставлялася іншій виключно як один «принциповий» етнос або нація іншому «принциповому» етносу чи нації, то до акцентованих загроз від взаємопроникнення культур із самого початку автономізації осмислення ядра культури було недалеко. На противагу цьому ідея культурного коду, хоча вона також передбачала уявлення про самобутність деякого «соціального організму» (за аналогією до ДНК у конкретному людському тілі, операційної системи в конкретній машині, граматики в конкретній мові тощо), однак у ній не було вкорінено аналогічних підстав для провокаційних тем на кшталт «два господарі в одній хаті», тобто в культурі. У її контексті першопочатково не важливе ніщо, окрім самої культури в широкому сенсі слова та мінімально прийнятних норм її відтворення. Ось такий вигляд це має згідно з логікою Т. Парсонса: є механічна солідарність на основі загальногромадянських норм, на основі механічної солідарності є аналогічна цілісність і сумісність ціннісних взірців – отже, немає проблем, а ким ще є громадяни, окрім того, що вони є громадянами, – неважливо, оскільки все одно головну роль відіграють не вони, а соціальні інститути. До того ж нині в соціологічному осмисленні культурних кодів відбувся зсув від *культури до культур*, що дозволяє вивести й розробити уявлення про культурні коди навіть у тій умоглядній площині, яку Е. Шилз називав «периферією культури», свідченнями на користь чого є дослідження культурних кодів у субкультурах і контркультурах (Дж. Хіатт і Х. Сімонс [16], Т. Щепанська [17], Л. Мельнікова [18], М. Головачов [19] тощо).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, у напрацюваннях щодо ЦЗК і ядра культури сформувалася стійка етнонаціональна акцентуація, що спонукає обмежувати розгляд проявів культури як такої з огляду на культуру «центру суспільства», що й собі відсилає до звичок еліт та/або титульної нації. Більш продуктивним джерелом традицій дослідження глибинних засад культури вважаємо ті, що склалися в соціологічних напрацюваннях щодо культурних кодів; їх автори відійшли від першопочаткового тяжіння до опису й пояснення культури «суспільства в цілому» в бік осмислення найрізноманітніших колективних культур на всіх рівнях суспільної життєдіяльності, зокрема й тих, що знаходяться поза її ЦЗК і ядром. За умов аналізу національної чи етнічної культури культурні коди можна вважати явищем, аналогічним ЦЗК та ядру культури, однак обмежуватися виключно національним або етнічним виміром немає підстав, бо немає підстав ігнорувати те, що можна було б назвати

«центральними субзонами/контрзонами культури на периферії загальносуспільної культури».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айзенштадт о кристаллизации традиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://helpiks.org/6-8799.html>.
2. Центральная зона культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://helpiks.org/6-8798.html>.
3. Ракитов А. Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России / А. Ракитов // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 14–34.
4. Лурье С. Историческая этнология : [учебное пособие для вузов] / С. Лурье. – М. : Академический Проект: Гаудеамус, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://svlourie.narod.ru/hist-ethnology/9.htm>.
5. Гороховская Л. Проблема «свой» – «чужой» в колониальном процессе / Л. Гороховская, Е. Нестерова // Дальневосточный меридиан русской культуры. Исторический опыт освоения Дальнего Востока. – Вып. 4. – 2001. – С. 29–37.
6. Сопов А. Поведенческие стереотипы казачества (по методике С. Лурье) / А. Сопов // Сборник научных трудов МГТИ. – 2001. – С. 65–72.
7. Деметрадзе М. Центральная зона традиционных социокультурных ценностей как информационно-коммуникативный феномен. Новые методы исследования традиций и традиционализма обществ постсоветского пространства / М. Деметрадзе // Материали за 7-а международна научна практична конференция, «Динамиката на съвременната наука», 17–25 юли 2011, София. – 2011. – Т. 4. Закон. Политика. – С. 89–105.
8. Деметрадзе М. Центральная зона современных социокультурных ценностей: новые научные подходы к разработке современных социально значимых ценностей обществ на постсоветском пространстве / М. Деметрадзе // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2012. – Выпуск № 19(99). – С. 78–95.
9. Настояща К. Функціонування культурної традиції в соціальному просторі : автореф. дис. ... канд. соціол. Наук : спец. 22.00.01 – теорія та історія соціології / К. Настояща. – Київ, 2005. – 14 с.
10. Ляушева С. «Ядро культуры» и «базовые культурные характеристики» как категории теорий культуры / С. Ляушева // Философия. Социология. Культурология. – 2006. – Вып. 5. – С. 39–47.
11. Красных В. Роль и основные функции культурных ценностей в коммуникации / В. Красных // VI Междунар. конф. Российской коммуникативной ассоциации «Коммуникация в изменяющемся мире»: сборник материалов. – 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://conf.sfukras.ru/conf/communication-2012/report?memb_id=2763.
12. Берсенева Т. Исихастско-синергичное ядро русской культуры / Т. Берсенева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 9, Ч. 1. – С. 16–19.
13. Мухамеджанова Н. Актуальные проблемы социокультурной динамики : [учебное пособие] / Н. Мухамеджанова. – Оренбург : ГОУ ОГУ, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rucont.ru/file.ashx?guid=b56a4f6b-60a1-4d84-b96b-6cd320cdd1e9>.
14. Мухамеджанова Н. Традиции и новации в российском образовании / Н. Мухамеджанова // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры : материалы Всерос. науч.-метод. конф. (с междунар. участием), 4–6 февр. 2015 г., Оренбург. – 2015. – С. 1846–1851.
15. Яковенко Ю. Основные теоретические подходы к определению культурных кодов в социологии / Ю. Яковенко, Т. Багаева, А. Ташченко // Вестник РУДН, серия «Социология». – 2015. – № 3. – С. 19–33.
16. Hyatt J. Cultural Codes – Who Holds the Key? / J. Hyatt, H. Simons // SAGE, 1999, Vol 5(1). P. 23–41.
17. Щепанская Т. Система: тексты и традиции субкультуры / Т. Щепанская. – Москва : ОГИ, 2004. – 286 с.
18. Мельникова Л. Татуировка как форма репрезентации социокультурных кодов визуальности (на материалах исследования молодежных субкультур города Владивостока) : диссертация ... канд. культурологических наук : 24.00.01 / Л. Мельникова. – Комсомольск-на-Амуре, 2013. – 183 с.
19. Головачев Н. Молодежная субкультура хиппи. Истоки, генезис, закат / Н. Головачев. – Апрель 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lfk.biz/flower-children.html>.

НОРМИ ТА ПРАВИЛА В ПОВСЯКДЕННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА

THE RULES AND REGULATIONS IN THE DAILY ACTIVITIES OF YOUTH ORGANIZATIONS: EXPERT EVALUATION

У статті розкривається думка лідерів молодіжних організацій та об'єднань м. Херсона й Херсонської області щодо наявності формальних та неформальних норм і правил, які можуть виступати чинниками ефективної, результативної діяльності молодіжних організацій на Херсонщині. Автором обґрунтовано взаємозв'язок ефективної, результативної та активної діяльності молодіжних організацій із наявними в ній нормами й правилами, якими користуються в повсякденній діяльності члени організацій. Завдяки проведеному автором опитуванню лідерів молодіжних об'єднань виявлено основні норми та правила молодіжних організацій. Увага акцентується на формальних нормах, серед яких основними є виконання функціональних обов'язків і дотримання статуту організації, та неформальних, серед яких переважають святкування днів народжень членів організації, календарних і професійних свят.

Ключові слова: молодіжна організація, молодіжні об'єднання, формальні норми, неформальні норми, статут, звичай, традиції.

В статье раскрывается мнение лидеров молодежных организаций и объединений г. Херсона и Херсонской области относительно существования формальных и неформальных норм и правил, которые могут выступать факторами эффективной, результативной деятельности молодежных организаций в херсонском регионе. Автором обоснована взаимосвязь эффективной, результативной и активной деятельности молодежных организаций с существую-

щими в ней нормами и правилами, которых придерживаются в повседневной деятельности члены организации. Благодаря проведенному автором опросу лидеров молодежных объединений выявлены основные нормы и правила этих организаций. Внимание акцентируется на формальных нормах, среди которых основными являются исполнение функциональных обязанностей и выполнение устава организации, и неформальных, среди которых лидируют празднования дней рождений членов организаций, календарных и профессиональных праздников.

Ключевые слова: молодежная организация, молодежные объединения, формальные нормы, неформальные нормы, устав, обычаи, традиции.

The article reveals the thought leaders of youth organizations and associations m. Kherson State regarding the availability of formal and informal norms and rules that can act effectively and efficiently, effective organization of youth of Kherson. The author proved effective relationship, effective and activity of youth organizations existing in it rules and regulations that they use in their daily activities members. The conducted survey author of the leaders of youth organizations, discovered the basic rules and regulations of youth organizations. Attention is focused on formal rules, among which the main ones perform functional duties and compliance with the Charter and informal dominated birthday members, calendar and holidays.

Key words: youth organization, youth associations, formal rules, informal norms, regulations, customs, traditions.

УДК 316.346.32-053.67:061.213

Черкашина Т.О.

старший викладач кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Молодіжні організації, як і держава, у повному обсязі не можуть задовольнити потреби сучасної молоді [1, с. 277–278]. Одним із чинників цього, на нашу думку, є результативність та ефективність діяльності таких організацій (або її відсутність), спричинена також мотивами членства в організації самої молоді й метою створення молодіжної організації.

На наше переконання, таке функціонування молодіжних організацій у взаємозв'язку зі специфікою життєдіяльності регіону й територіальної спільноти в логічній послідовності схематично можна зобразити так: наявні в певному регіоні проблеми позначаються на умовах життєдіяльності територіальної спільноти, серед проблем якої виокремлюються молодіжні потреби; їх сьогодні намагаються задовольнити молодіжні організації та об'єднання, діяльність і функціонування яких залежить від мети організації й мотивації її членів; ці завдання можуть бути як егоїстичними, так і суспільно корисними, що залежить від внутрішньої атмосфери й соціально-пси-

хологічного клімату в молодіжному об'єднанні, який зумовлюється наявними в організації правилами, порядками та нормами.

З огляду на зазначене вважаємо, що важливим моментом у дослідженні розвитку й функціонування молодіжних об'єднань та організацій може бути вивчення формальних і неформальних внутрішніх норм цих організацій як факторів, що впливають на результативність, ефективність та активну діяльність молодіжних організацій.

Беручи до уваги актуальність дослідження формальних і неформальних норм та правил, якими керуються лідери, учасники й члени молодіжних організацій у повсякденній діяльності, ми намагалися вирішити такі завдання:

- виявити формальні й неформальні норми та правила, що використовуються членами молодіжних організацій у повсякденній діяльності;
- підтвердити або спростувати висунуті автором гіпотези щодо дотримання лідерами, членами й учасниками молодіжних організацій формальних і неформальних норм та правил.

Також нами було висунуто гіпотези, які базуються на таких припущеннях:

- більшість молодіжних рухів та організацій не дотримуються формальних норм і правил, які регламентуються державною та статутною документацією;

- більшість лідерів, членів та учасників молодіжних рухів та організацій керуються в повсякденній діяльності більше неформальними правилами, ніж формальними нормами.

З огляду на те, що еліта молодіжного руху (лідери й керівники молодіжних об'єднань), яка приймає відповідальні рішення, не лише причетна до реалізації молодіжної політики та зворотного зв'язку щодо ефективності прийнятих рішень, а й впливає на ефективність функціонування рухів та організацій, виступає ініціатором появи нових напрямів у їх діяльності. Експертами в дослідженні ми обрали саме лідерів і керівників молодіжних організацій м. Херсона й Херсонської області, які дали згоду на участь в опитуванні. На нашу думку, вони є висококваліфікованою групою експертів, які не лише здатні оцінити позитивні й негативні наслідки молодіжної політики щодо молодіжних громадських організацій, визначити власну модель їх подальшого розвитку, а й вплинути на клімат усередині організації, бути прикладом для наслідування, мотиватором ефективної роботи членів організації, чим сприяти ефективному функціонуванню руху.

Нами було опитано 26 експертів – офіційних лідерів молодіжних громадських організацій, які дали згоду на глибоку й докладну бесіду. Для вивчення їх думки було використано соціологічний метод напівструктурованого інтерв'ю.

З метою з'ясування ступеня узгодженості наявних формальних норм (що зафіксовано в нормативних і статутних документах) щодо їх дотримання членами організації учасникам опитування було запропоновано низку відкритих питань, відповіді на які висвітлювали основні документи, що регулюють діяльність організації, зміни в статутних документах щодо появи чи розширення раніше заявлених цілей, ставлення членів організації до функціональних обов'язків.

Щодо основних документів, які регулюють діяльність цих організацій, усіма керівниками (26 осіб) було вказано статут організації та державні законодавчі документи (закони України, постанови Верховної Ради України, розпорядження Президента України) [2, с. 61–68]. Зміни до статутної документації з метою розширення діяльності й охоплення нових сфер і напрямів у роботі з молоддю вносили протягом свого функціонування об'єднань. 16 молодіжних лідерів зазначили, що під час написання статутів організацій враховувалася можливість змін із метою функціонування

об'єднання та прописувалося широке коло напрямів роботи з молоддю й населенням області. 2 експерти мету організації в статутних документах не змінювали, проте «завдання організації додавалися до зазначених у статті згідно з розширенням напрямів діяльності об'єднання та виникаючими обставинами».

Напівструктуроване інтерв'ю з керівниками молодіжних організацій спростувало припущення автора щодо того, що більшість молодіжних рухів та організацій не дотримуються формальних норм і правил, які регламентуються державною й статутною документацією. Усі 26 опитаних керівників молодіжних об'єднань наголосили на тому, що всіх членів об'єднання ознайомлено зі статутом організації та власними функціональними обов'язками. Щодо виконання обов'язків членами молодіжних організацій 23 лідери відзначили, що всі відповідально ставляться до обов'язків і в повному обсязі їх виконують. Мотивацією дотримання норм і правил, прописаних у статутній документації організації, для керівників, співробітників і членів організацій було зазначено трудові договори й виплату заробітної плати, а щодо волонтерів та учасників певних акцій – імідж молодіжної організації, перспективи особистісного росту в межах цього об'єднання, перспективи розвитку самої організації, цікаве дозвілля, яке зазвичай влаштовують активні молодіжні об'єднання для своїх членів, учасників і волонтерів. І лише 3 керівники вказали, що приблизно 60% членів відповідально ставляться до виконання функціональних обов'язків, а причиною невиконання обов'язків членами організації вони назвали мотивацію, яка не завжди «покриває» покладені на них ролі. Серед найпоширеніших формальних норм, якими переважно нехтують члени організації, було названо несвоєчасну звітність, запізнення на роботу, перекладання своєї роботи на інших членів організації.

Серед інших норм і правил, що регулюють поведінку членів молодіжних об'єднань і впливають на функціонування всієї організації, молодіжними лідерами названо неформальні норми (корпоративні правила, звичаї, традиції), які, на нашу думку, наявні в усіх молодіжних організаціях. Лідери 12 організацій заперечили існування в них корпоративних правил або норм, проте підтвердили наявність традицій і звичаїв.

Серед найбільш поширених неформальних норм керівниками молодіжних об'єднань було зазначено саме традиції та звичаї, з якими зазвичай ознайомлені не лише члени молодіжного об'єднання, а й волонтери та учасники, які час від часу беруть участь у діяльності організації й проведенні певних заходів та акцій. Серед таких заходів найчастіше називали святкування днів народження

членів організації, святкування календарних і професійних свят (влаштовуються вечірки, корпоративні свята, фуршети), спільні ігри й проведення дозвілля (виїзди на природу, екскурсії тощо).

Було поставлено запитання: «Якими правилами – формальними, неформальними – переважно керуються члени організації?» 13 лідерів (50% опитаних) відмітили, що вони користуються формальними (виконують посадові обов'язки), а інші 13 лідерів – неформальними, пояснивши це тим, що в громадську, тим паче молодіжну, організацію люди об'єднуються насамперед через поклик серця або спільні інтереси.

Щодо дотримання норм і правил у повсякденній роботі членами організації всі опитані лідери погодилися з тим, що члени організації завдяки можливостям, зацікавленості, мотиваційному аспекту й очікуваному результату виконують функціональні обов'язки, які не завжди відповідають наявним ресурсам і мотивації самих членів. Часто виконання обов'язків та сумлінна робота виконуються членами об'єднання не стільки заради заробітної плати, скільки через підтримку спільної

ідеї, бажання приносити користь, спираючись на частковий альтруїзм членів організації. Це частково підтвердило висунуту автором гіпотезу, що більшість лідерів, членів та учасників молодіжних рухів та організацій керуються в повсякденній діяльності більше неформальними правилами (які об'єднують людей і створюють соціально-психологічний клімат усередині організації), ніж формальними нормами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Черкашина Т.О. Молодіжні рухи як суб'єкт суспільно-політичних процесів / Т.О. Черкашина // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія «Соціологія». – Т. 11. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Вип. 146. – С. 275–282.
2. Черкашина Т.А. Законодательная база развития молодежного движения в Украине / Т.А. Черкашина // Социология, политология, философия и история: современные тенденции развития : сб. матер. Междунар. заочной науч.-практ. конф. (г. Новосибирск, 17 октября 2012 г.). – Новосибирск : Сибирская ассоциация консультантов, 2012. – С. 61–68.

DEVELOPMENT OF YOUTH SOCIAL AND CULTURAL ENVIRONMENT AS THE BASIS OF STUDENTS' PROFESSIONAL SOCIALIZATION

РОЗВИТОК МОЛОДІЖНОГО СОЦІАЛЬНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЯКОСТІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ

The article is devoted to the study of socio-cultural environment of the student youth as a reference group of professional socialization. According to the collected theoretical and practical material, the development components, trends and standards are reviewed. The research results show that the process of unsuccessful professional socialization and adaptation, which may result in a process of social exclusion, also deserves careful research attention.

Key words: reference group, socialization, socio-cultural environment, professional socialization and adaptation.

Стаття присвячена вивченню соціально-культурного середовища студентської молоді в якості опорної групи професійної соціалізації. Розглядаються стандарти, тенденції та компоненти розвитку згідно зібраного теоретичного та практичного матеріалу. Результати досліджень показують, що процес невдалої професійної соціалізації та адаптації, які можуть призвести

до процесу соціального відчуження, також заслуговує ретельного дослідження та уваги.

Ключові слова: контрольна група, соціалізація, соціально-культурне середовище, професійна соціалізація та адаптація.

Статья посвящена изучению социально-культурной среды студенческой молодежи в качестве опорной группы профессиональной социализации. Рассматриваются стандарты, тенденции и компоненты развития согласно собранного теоретического и практического материала. Результаты исследований показывают, что процесс неудачной профессиональной социализации и адаптации, которые могут привести к процессу социального отчуждения, также заслуживает тщательного исследования и внимания.

Ключевые слова: контрольная группа, социализация, социально-культурная среда, профессиональная социализация и адаптация.

UDC 316.7-057.87

Shaposhnikova I.V.

associate professor, doctor of social sciences, researcher at the Black Sea Research Institute of economy and innovation

Ukrainian society in the last two decades has been undergoing significant social change. Institute of Education has been under significant transformations; this fact has increased the number of people with higher education. Besides, the value of certain types of labour has significantly decreased.

Today the prestige of the profession is not associated with its social value, but with the level of income that relevant professional activity provides. Everything mentioned above causes some deformation of labour orientations and professional values of future specialists.

In addition, a basic requirement of modern employers is the need to ensure a higher level of professional adaptation to performing their professional functions. Under such circumstances, the only way to satisfy the current requirements for future employees is their social adaptation (as an ideal condition – their socialization) to future professional careers.

Considering the current student community as a stable reference group of professional socialization is certainly premature.

However, it is in the process of social interaction with the immediate environment during the study period the formation of a certain working and professional value is held, and there is interiorization of certain well-established social working norms (or professional activity).

At the same time these processes take place in parallel with the social transformations that are caused by public post-industrialization (post-modernization).

In the current process the very nature of broadcasting these values is changed determining their virtualization and informatization. As a result of this social control in its turn is weakened as a means of social pressure in the process of interiorization of norms. Also all the socio-ideological model of social development can be transformed.

Basic theoretical discussions on the transformation in advanced industrial countries are held around the theory presented by American sociologist Inglehart R. in his book "Quiet Revolution", published in 1977 and later developed in his numerous articles and book published in 1991 "Cultural shift in advanced industrial society" [3, p. 90].

Inglehart R. substantiated that there is a gradual transition of society from the priority of "materialistic" values (advantage of physical and psychological safety and well-being) to the "post-materialistic" values – in which there is distinguished importance of belonging to a group of self-expression and quality of life.

In this sense, the student community serves as an environmental socialization of certain group regulations which in their turn determine the attractiveness (or unattractiveness) of certain professional activities, considering such a professional career in the light of opportunities to achieve certain public (group) standards.

Explanation of radical change of values in modern society is grounded on two hypotheses by Inglehart R., approximately called as a deficiency hypothesis and a hypothesis of socialization.

Deficiency hypothesis derived from the assumption that the values of the individual reflect the socio-economic environment. People tend to give more importance to those needs, which they lack.

When the primary economic and psychological needs of the individual are satisfied, values based on them lose their previous importance and yield to others.

Following this hypothesis it could be expected that the change in economic conditions immediately lead to changes in the value priorities. That is a long period of economic growth and prosperity will lead to post-materialistic values, and economic decline – to reduction of their significance.

Supplement to the deficiency hypothesis is the socialization hypothesis, which suggests that the relationship factors and individual value priorities is not so straightforward. The social and political values of a grown-up individual are affected by his early socialization. In the case of occupational socialization stated thesis is entirely fair. However, while analyzing the professional socialization, this statement is false because of the fact that to complete the professional socialization one need a certain level of labor socialization and overall level of professional knowledge.

Canadian sociologist Scott Flanagan in the series of articles, criticizing Inglehart's theory, put forward an assumption concerning the existence of not one but two value planes in public consciousness – the plane of materialism / non-materialism and the plane of authoritarianism / liberalism. He also put forward the idea that change of values along authoritarian / libertarian plane is more important in today's environment. The results of his studies have shown that changes in values caused by the change from one generation to others, occurs only in the plane of the authoritarian / libertarian values [4, p. 268]. Without going into the debate, it is worth noting that these dichotomies are interdependent and interrelated, because liberalism is one of the theoretical foundations of postmodernism. The second model is the description of the socio-cultural environment associated with traditional indicators of social status – income, education and occupation. Most likely is that thriving groups were in more secure economical position during their formation than the less prosperous group.

That is, the more successful the group is, the more it expresses post-materialistic values.

In our opinion, the Ukrainian realities indicate the adequacy of that part S. Flanagan's theory, which states that some age differences are more significant for authoritarian / libertarian values.

H. Andryeyenkova noted this situation in Russia: "Inglehart's "quiet revolution" in the sphere of values occurs primarily as a shift from authoritarian to libertarian values, or the so-called "partici-

pation values" [1, p. 73–81]. On the basis of these studies, which were based on the Inglehart's theory H. Andryeyenkova notes that groups with higher socio-economic status should have more post-materialistic orientation than the group with lower status.

But even if such dependence is indicated, there is a question about its causes. There are at least three explanations for the causes of such dependence.

The first one the scholar explains by crucial importance of attachment to post-materialistic values of economic security experienced by the individual.

Another possible explanation may serve as a difference in the level of education.

A third explanation for the strong link between socio-economic variable and materialistic / post-materialistic values, which Inglehart himself keeps to, is the differences in the degree of economic security that the individual felt during their formation.

It means that relations are important if they automatically combine levels of education and welfare, students come to an understanding of the harsh realities [1, p. 73–81].

In general agreeing with the proposed model it should be noted that the national present is in the phase of transitivity, which leads to activation of postmodern values.

In our opinion, we should also compare the virtual and the real possibilities of achieving certain social standards and values as a condition of goods (values) substitutes' usage.

We believe in the case of failing to achieve real prospects in education, for example, we can speak about getting a simulacrum of education (i.e., often a non-functional copy of the base product).

In this context, the issue of transmission and transformation (as well as their own socialization) of postmodern values obtains more difficulties.

In this alternative to liberalism is authoritarianism (which may be in the form of state intervention in social processes). However, this model is appropriate for the national youth, which is quite a large group of students who prefer a career under the auspices of state paternalism.

Significant stratification of students occurs in the classroom too. It is not only the success, level of diligence, etc., but also differences in the factors motivating the process of learning.

As a result of the author's research it was revealed that a significant proportion of students responds adequately to market impulses and therefore is active in the development of knowledge.

However, there is a parallel large group of students with the opposite determination.

They are characterized by the absence of more or less clear guidelines, formal adjustment

or exclusion from the educational process, great importance in the study of external stimuli – such as the “power” influence of the dean, strict monitoring of attendance and etc.

Moreover, they ignore the need for significant effort to master their knowledge, receiving of professional self-determination, social and protective functions of higher education in some cases form captive positions of students, paternalistic model of behavior.

These aspects we associate with low labor socialization, and essentially vocational and educational exclusion.

An extreme form of this process may be disintegration, the causes of which may be insufficient initial level of social inclusion or social exclusion, having originated already in the process of learning as the result of cognitive dissonance, in case of conflict between personal values and the values and norms of a particular profession.

The above mentioned fact leads to higher research attention to the process of integration of young people.

In the field of employment such integration contributed to the formation of two behavioral strategies: on the one hand, it is determined by the Russian researcher N. Fedotova as “a special type of behavior of social subject associated with minimizing the effort to achieve a pre-fixed and amount and quality of a reward for participating in the activities of various industrial and economic institutions, which is not associated with these efforts” [7]. On the other hand – to achieve the desired amount of compensation without key attention to the amount of effort that will be spent in the process of achieving it.

In this first strategy does not guarantee even basic social and economic survival; the second can lead to social isolation.

As rightly N. Fedotova notes “stereotype, according to which young people in society was seen as a cheap and immature resource was gradually formed.”

Also, the author notes that “in a society based on coercion, integration into social structures could be achieved only if the man meekly accepted their fate” [7, p. 15–16]. Without denying the first part of the statement it should be noted that the essence of adaptation (with which the researcher herself agrees) is the adaptation of the individual to the social and economic conditions, the roles and functions of social norms, etc.

Thus it is, in fact, a review of the individual with those standards. Feedback factor (a disagreement of the individual to follow them) means individual unwillingness to adapt to the conditions of a particular society. In fact, each individual in the process of adaptation has “meekly to accept their fate” or to be isolated from society.

As the Russian author Yu. Zubok noted integration combines two parallel processes: me-

chanical incorporation into the social community and awareness of being part of this community.

At the empirical level, the integration of young people in society is determined by the extent of its involvement in the social structure and the degree of internal self-identification with them through the interiorization of values and norms of the community [2, p. 47]. Agreeing with this opinion we consider it necessary to clarify that the integration of the professional activities also occurs as contamination and as self-awareness. The presence of a profession (education) and professional status will indicate relevant characteristics.

In this case, the latter is not possible without socialization before professional activity.

Instead, a significant impediment to successful professional socialization, in our opinion, is a sharp increase in social differentiation and changes in the structure of public relations, which are factor demotivating process of professional socialization. Moreover, in general intensive contacts of modern young generation of Ukrainian youth with new social mediators, uncharacteristic for the socialization of previous generations make generation differences more significant, and thus increase the socio-cultural and value-normative gap, which results in complications of generation dialogue (as in the field of professional socialization, in which the role of such a dialogue is significant). Yu. Zubok identifies a number of problems that prevent integration (and socialization, in our opinion) of young people in social structures and processes (including the professionalization):

Firstly, in terms of social transformation youth more often denies adult's experience than absorbs it. This changes the shape of the continuity in the first link of the reproductive process;

Secondly, the socio-economic crisis worsened situation of the most vulnerable groups, which include youth, and put it in conflict controversy with the public; thirdly, society still has not developed a clear understanding of the development model, thus the general adaptation strategies of young people are still confusing [2, p. 47]. While agreeing with the explanation it should be added that the lack of social priorities prevents the formation of life strategies not only for the youth.

Middle-aged people making decisions about the need to change life strategies also come into competition with the youth for building new living conditions and adaptation strategies in that social field, which they were not familiar with before.

In fact, the level of public competition is increasing, causing its sharpness, deepening controversy and complicating labor socialization format.

For example, if the middle aged people went to other social fields (in other industries, professions) their place would be occupied by the

young. Their professional socialization will be carried out by the older generation, which further complicates the process of socialization through much greater generation misunderstanding.

However, considering the opinions of T. Parsons, we can say that the full integration of the processes in this case one cannot say about because the state of integration implies the existence of ordered conflict-free relations within the social system, the main essential characteristics which are recognized are "sustainability" and "social order" [5, p. 180]. Outlined social processes on the contrary exacerbate conflict in the social system (due to decreased demand for labor in the crisis economies, which include the economy of Ukraine). The absence of integration makes it impossible for young people to compete in the labor market. So obviously there is (or should be) other relatively conflict forms of social interaction in the process of social integration to labor and labor socialization.

At the same time one cannot but note that Ukrainian social reformation is carried out by the further complication of social organization, strengthening the structural and functional differentiation. This process is under growing tensions and social conflicts, contributing to their aggravation [6]. Processes of social post-modernization also deepen differentiation, further exacerbates the problem of labor socialization and integration. In this context, we can speak of the need to overcome the disintegration tendencies and way out of conflict within specific social groups (especially in the generation context).

Also some importance is given to preserving the integrity and stability of society as a whole by creating search systems integrating social mechanisms. Obviously scarce labor (which was the deficit as a result of the economic crisis) cannot be such resources. Therefore, handling unavoidable social conflicts (contradictions) should be the main determinant of stabilization.

Similar recommendations are given by Yu. Zubok, who in this context considers reconciliation as something different from the traditional understanding of the meaning of parsonian sense of integration. In her opinion, the integration should be seen not as the achievement of stability and immutability, but as a way of resolving social conflicts.

Youth in the course of its development as a subject of social reproduction conflict with the social system at all levels.

Moreover, if under the conditions of social stability conflicts usually are local in nature and mostly resolved at the micro-level, in an unstable society there is their escalation to the macro-level that is to society as a whole [2, p. 47]. In this format, the primary professional socialization within the university as a social institution can be seen as a means of reducing social conflict because

the socialization process in professional and proper labor standards and values is the greatest achievement of norms "and values" nearness.

In fact, labor and professional sphere acts as the only medium of social generation dialogue, the existence of which is objectively necessary (because work activity is a purposeful form of activity, the implementation of which is impossible without the consent of the parties).

Thus, depending on the efficiency of the process of professional socialization young people can integrate into society that is can share all the social relations, structures and be approved in self-identification with them or experience social exclusion.

In this case, the appropriate exception can occur not at public, but at the professional level, which encourages young people to move away from the professional activities of a certain kind imitating professional search, or to attempt to put in other professional community (both occur fairly often).

Usually responsibility for the unsuccessful integration process is put on the social institution of education that does not provide sufficient conditions for the implementation of professional opportunities of young people (giving substandard knowledge, does not provide the quality of practice, etc.), prevents their self-realization, thus contributing to its social exclusion.

The process of unsuccessful professional socialization and adaptation, which may result in a process of social exclusion, also deserves careful research attention.

REFERENCES:

1. Andreenkova A.V. Materialistic/post-materialistic values in Russia / A.V. Andreenkova // *The Sociological study Journal*. – 1994. – № 11. – S. 73–81.
2. Zubok Y.A. Exclusive to the study of problems of youth / Y.A. Zubok // *The Sociological study Journal*. – 1998. – № 8. – P. 47–56.
3. Inglehart R. Cultural shift in advanced industrial society / R. Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1990. – 484 s.
4. Inglehart R. Modernization and post-modernization: new Wave industrialization in the West / R. Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1999. – 464 p.
5. Parsons T. *The Social System* / T. Parsons. – N.Y. : Free Press 1951. – 552 p.
6. Parsons T. *Toward a General Theory of Action* / T. Parsons, E. Shils (eds.). – Mass : Cambridge University Press, 1951. – 356 p.
7. Bandura S.I. Social development of Ukraine: current perspectives of transformation / S.I. Bandura, N.A. Zajac, V.I. Kutchenko et al. – Cherkassy : Brama-Ukraine, 2006. – 620 p.
8. Fedotova N.N. Social integration of young people in work in the field of activity : Thesis. ... Candidate. *Sotsiologicheskie. Sciences : specials 22.00.04 "Social structure; sotsyalnye Institutes and processes"* / N.N. Fedotova. – Saratov, 1998. – 130 p.

ГЕНДЕРНА БЛИЗЬКІСТЬ ТА ДЕЯКІ ЕЛЕКТОРАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ ПОВЕДІНКИ ЖІНОК ПІД ЧАС ВИБОРІВ

GENDER AFFINITY AND SOME ELECTORAL STEREOTYPES OF WOMEN'S BEHAVIOR DURING THE ELECTIONS

У статті розглянута важлива й актуальна наукова та практична проблема, пов'язана зі специфікою поведінки жінок під час виборів щодо голосування за представників різної статі. Визначено, зокрема, що за даними соціологічного дослідження явища «гендерної близькості», тобто переважного голосування жінок-виборців за жінок – кандидатів на виборні посади, не спостерігається. Зроблено висновок щодо того, що це пов'язано, з одного боку, з наявною специфікою участі жінок у політичному житті України, а з іншого – з наявністю та серйозним впливом на жіночий електорат низки специфічних гендерних стереотипів, які будь-яким чином орієнтують жінок-виборців на підтримку в процесі виборів кандидатів чоловічої статі або не визначають чітко орієнтацію на стать кандидата, а виходять із його особистих якостей.

Ключові слова: гендерна близькість, гендерні електоральні стереотипи, жінки-виборці, політична еліта, гендерний розрив. В статті розглянута важлива й актуальна наукова та практична проблема, пов'язана зі специфікою поведінки жінок во время выборов относительно голосования за представителей разного пола. Определено, в частности, что по данным социологического исследования явления «гендерной близости», то есть преимущественного голосования женщин-избирателей за женщин – кандидатов на выборные должности, не наблюдается. Сделан вывод относительно того, что это связано, с одной

сторони, с имеющейся спецификой участия женщин в политической жизни Украины, а с другой – с наличием и серьезным влиянием на женский электорат ряда специфических гендерных стереотипов, которые различным образом ориентируют женщин-избирателей на поддержку в процессе выборов кандидатов мужского пола или не определяют четко ориентацию на пол кандидата, а выходят из его личных качеств.

Ключевые слова: гендерная близость, гендерные электоральные стереотипы, женщины-избиратели, политическая элита, гендерный разрыв.

The article deals with an important and actual scientific and practical problem related to the specificity of women's behavior during voting for representatives of different sexes. It has been determined that according to the sociological researches the phenomenon of "gender proximity" – the prevailing voting of female voters for female candidates for elected positions is not observed. It is concluded that on the one hand, this is connected with the specific of the participation of women in the political life of Ukraine. On the other hand, with the presence and serious influence on the female electorate of a number of specific gender stereotypes that in every way orient women's voters into support of male candidates, or do not determine clear orientation on the candidate's gender, but proceed from his personal qualities.

Key words: gender proximity, gender electoral stereotypes, female voters, political elite, gender gap.

УДК 316.35:305

Дзюба Н.В.

аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

Постановка проблеми. Представники жіночого руху, феміністки і не тільки, політики, населення, що виступають за розширення політичних, зокрема й виборчих, прав жінок, активізацію їх участі у виборних органах влади та місцевого самоврядування, часто не розуміють і не можуть пояснити того, чому за відносної більшості жінок в електораті практично всіх демократичних країн (Україна в цьому плані не є винятком) у виборні органи, особливо центральні, потрапляє так мало жінок. Так, в Україні цей показник уже в часи незалежності не перевищував 12% (у Верховній Раді України VIII скликання становить 11,1% загального складу, а середній міжнародний показник – 22%), а в структурах місцевого самоврядування жіноче представництво становило 10% в обласних радах, 23% – у районних, 14% – у міських радах [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розібратися в цій проблемі дає змогу аналіз проблеми гендерної близькості, яка досі практично не вивчалася соціологами, демографами та іншими фахівцями. Власне, сам термін «гендерна близькість» характеризує схиль-

ність людей голосувати за членів виборчого процесу, кандидатів своєї статі (тобто схильність жінок обирати у виборні органи влади саме жінок). Знову підкреслимо: за фактичної більшості жінок-виборців в органи влади «проходять» переважно чоловіки. І хоча в деяких скандинавських країнах до парламентів проходить більша частка жінок, ніж в Україні, їх усе одно значно менше, ніж чоловіків. В Україні зберігається тенденція, що значна частина жінок не схильні голосувати за жінок.

Чому ж відбувається подібна ситуація? Тим більше, що сьогодні в багатьох країнах громадянськість уже дійшла висновку, що жінки реально повинні займати більш серйозні позиції в органах управління, а в деяких європейських державах сьогодні навіть посади міністрів оборони посідають жінки. Пропорційна представленість чоловіків і жінок в органах влади суттєво збагачує суспільство, робить процес прийняття рішень більш різнобічним, оптимізує його з позиції захисту інтересів різних соціальних груп. Як зазначають науковці, країни, які мають у своїх парламентах та урядах менше 25–30% жінок, не приділяють достатньої

уваги питанням соціальної політики, зокрема соціальному захисту, охороні материнства та правам дітей.

Зрозуміло, що система гендерної близькості в більшості країн, особливо пострадянських, практично не працює. Переходячи до аналізу відповідної проблеми, зауважимо, що мова не йде про те, що більшість у виборних органах та головні посади в органах державного управління повинні обов'язково посідати жінки. Піднята наукова проблема торкається лише аналізу того, чому подібна ситуація має місце. Інша річ, чи потрібно її докорінно змінювати. Хоча з позиції сучасних демократичних процесів навряд чи хтось може заперечувати ту обставину, що жінки сьогодні в багатьох країнах, зокрема й Україні, не займають у структурі управління суспільства те місце, яке їм належить займати.

Постановка завдання. Головна мета статті – проведення дослідження схильності людей голосувати за членів виборчого процесу своєї статі, зокрема жінок-виборців за жінок-кандидатів, аналіз проблем реалізації гендерної близькості у виборчих процесах в Україні, електоральних стереотипів, що заважають жінкам обирати в органи влади представників своєї статі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом, якщо виходити з теорії електорального маркетингу, аналізувати основні моделі електоральної поведінки виборців (соціологічну, соціально-психологічну, партійної ідентифікації, раціонального вибору тощо), можна зробити досить ґрунтовний висновок, що соціально-демографічна модель електоральної поведінки, відповідно до якої можна пояснити існування гендерного розриву й різниці в електоральній поведінці жінок і чоловіків, справді не може виступати як основна, така, що формує виборчу поведінку населення.

Проте чому вона не може «спрацьовувати» як інші, більш «вагомі» у випадках, коли на виборах балотуються як чоловіки, так і жінки? Причому останніх серед виборців усе-таки більше. На нашу думку, цілком зрозуміло, що поведінку жінок-виборців визначають і регулюють певні гендерні електоральні стереотипи, тобто схематизовані, узагальнюючі уявлення про чоловічі та жіночі ролі, зокрема й в управлінні державою, прийнятті для реалізації законодавчих актів, які існують у масовій свідомості та проявляються під час політичної й виборчої діяльності.

Які ж це стереотипи? Хоча ця проблема комплексно не вивчалася, існують лише деякі судження, спробуймо, не претендуючи на повний і вичерпний аналіз, визначити та розглянути основні з таких стереотипів:

– політика – не жіноча справа, чоловіки в цій сфері більш професійні, можуть більш ак-

тивно й ефективно вирішувати політичні проблеми;

– жінка-політик навіть у разі її перемоги на виборах усе одно буде приділяти більше уваги родині, дітям, ніж політичній діяльності;

– чоловіки часто мають більше ресурсів, можуть виділяти більше коштів на вирішення різноманітних проблем виборців, ніж жінки, а також мають «зв'язки»;

– жінки-політики часто поведуться таким чином, що викликають у жінок-виборців задрощі, або ревності, або просто роздратування, тому багато виборців не хочуть віддавати їм перевагу в голосуванні;

– жінки-кандидати на виборні посади часто менш професійно (порівняно із чоловіками) ведуть свої передвиборчі кампанії, агітують виборців, ставлять проблеми та не пропонують достатньо ефективні шляхи їх вирішення;

– жінки найчастіше приходять у політику зі сфер освіти й медицини, тому володіють меншим політичним досвідом, ніж чоловіки;

– голосувати за жінок заважають гендерні стереотипи патріархальної ідеології, специфічне ставлення до жінок як осіб, які повністю залежать від чоловіків.

І це ще не всі стереотипи. Додатково можна назвати такі, як специфіка жіночої соціалізації (коли дівчат свідомо готують до основної ролі в приватній сфері – господинь, матерів тощо), досить знижена самооцінка жінок щодо придатності до політичної діяльності, небажання багатьох чоловіків «допускати» жінок до політичної та управлінської сфер як таких, що є джерелами значних прибутків, тощо.

Щодо існуючих гендерних стереотипів в Україні С. Оксамитна зазначала: «Аналіз результатів загальнонаціональних опитувань свідчить про домінування в масовій свідомості низки гендерних стереотипів, які відповідають патріархальній ідеології та практиці повсякденного життя. Це стосується уявлень про роль і призначення жінок у суспільстві, можливості одержання роботи та здійснення кар'єри, участі в політичній діяльності тощо» [2, с. 136]. За результатами дослідження, проведеного в 2002 р. [3, с. 65], можна виділити такі стереотипи патріархальної ідеології та практики як досить поширені серед населення України (з такими твердженнями повністю або частково згодні приблизно 90% опитаних): «кар'єра для жінки – це добре, проте насправді більшість жінок віддають перевагу сім'ї та материнству», «для дитини дошкільного віку погано, якщо її мати працює». Такий стан підтримується також виділенням важливих сфер серед чоловіків і жінок: для жінок більш важливі діти, а для чоловіків – робота, хобі та захоплення, меншою мірою політика. Рівень задоволеності сімейним життям, розподілом обов'язків

у сім'ї, особливо розміром свого доходу та рівнем достатку своєї сім'ї, значно нижчий у жінок порівняно із чоловіками. До того ж можливостями службового просування та можливостями підвищити свій професійний рівень жінки значно менше переймаються, ніж чоловіки, а стосунками зі своїми дітьми, навпаки, менше переймаються чоловіки.

За традиційними уявленнями про роль жінки в суспільстві один з основних шляхів її самореалізації полягає в народженні та вихованні дітей. Абсолютизація цієї тези неминуче звужує можливості жінки, зводить її соціальну роль до берегині домашнього вогнища. Тезу «жінці треба мати дітей, щоб відчувати себе повноцінною» однаковою мірою підтримали як жінки (91%), так і чоловіки (91%). Те ж твердження стосовно чоловіків підтримали 79% чоловіків і 78% жінок [3, с. 69].

У сучасній Україні загострення проблем матеріального забезпечення, орієнтація більшості громадян на стратегії біологічного виживання значною мірою визначають протистояння усталених стереотипів стосовно ролі чоловіка й жінки та формування нових поглядів. У ситуаціях, коли в жінок уже помітні трансформації уявлень про себе, свої права й можливості, чоловіки проявляють більшою мірою прихильність до стереотипів, що підтримують патріархальний устрій.

Н. Лавриненко в статті «Динаміка гендерної нерівності у пострадянській Україні» [4, с. 225–253] акцентує увагу на існуванні гендерної нерівності в Україні в новій якості, незважаючи на декларований політичними лідерами демократичний напрям розвитку країни (підтримувані засобами масової інформації та розповсюджені у сфері повсякденного життя традиційні патріархальні міфології відводять жінці приватну сферу, сім'ю). І дослідження свідчать про зростання ролі аскрептивних статусів у визначенні соціальної позиції індивіда, зокрема, гендерного чинника як чинника соціальної нерівності [5]. Включеність жінок у політичну сферу має обмежений характер, що проявляється насамперед у низькому рівні включення у владу.

Однак зупинимось більш детально на характеристиці тих стереотипів, які були названі вище як основні.

Стереотип *«політика – не жіноча справа»*. Це справді найсерйозніший і найпоширеніший стереотип, що характеризує ставлення значної частини населення в різних країнах до політичної «долі» жінки. Не тільки фахівці, а й пересічні громадяни здебільшого розуміють, що політика – це сфера діяльності, спрямована на захоплення (або революційним, або мирним шляхом – через вибори) та використання влади. Ці процеси потребують від людей, які діють у цій сфері, неабияких

якостей і навичок, які практично всі вважають «чоловічими».

Мова йде про такі якості, які стереотипно приписують чоловікам, як рішучість, агресивність, активність, самовладання тощо. Натомість часто стереотипно сприймаються як жіночі емоційність, тактовність, миролюбність, терпеливість, доброта, чуйність тощо. Тому зрозуміло, чому часто виробляється та справцює подібний стереотип. Цікаво, що такі всесвітньо відомі жінки-політики, як А. Меркель і М. Тетчер, займали такі високі позиції в політичній ієрархії саме завдяки тому, що «володіли» багатьма суто чоловічими якостями, про які йшлося вище.

Перехід до нових економічних відносин ринкового типу в Україні супроводжувався відродженням національних ідей, що не могло не вплинути на формування гендерних відносин у форматі національно-патріархальної ідеології. Так, декларації політичних лідерів про вступ на шлях демократичного розвитку фактично супроводжувались відродженням та вільною циркуляцією як у засобах масової інформації, так і у сфері повсякденного життя традиційної патріархальної ідеології, що визначала для жінки приватну сферу, сім'ю як основну [6].

Стереотип *«у жінок, які йдуть у політику, постійний конфлікт між професійною кар'єрою та сімейним життям»*. Коли йдеться про цю особливість, цей стереотип ставлення до жінок-політиків, то виникає цілком зрозуміла проблема, пов'язана зі специфікою потенційної політичної кар'єри жінки та відмінністю від подібної кар'єри чоловіка. Справді, ситуаційні чинники, пов'язані з особливостями життєвого шляху жінки в сучасному суспільстві, не дуже відрізняються від тих, що спостерігалися раніше, у минулих століттях. До цього часу більшість жінок мають подвійну або й потрійну зайнятість: окрім професійної зайнятості, жінки несуть відповідальність за ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо.

Відповідно, вони не мають достатнього часу й енергії для активної політичної діяльності. Із цього постають два вагомні наслідки: або жінки приходять у політику в більш пізньому віці порівняно із чоловіками та їм, відповідно, дуже важко досягти тих «політичних вершин», які вже опанували чоловіки; або вони вимушені переривати свою політичну кар'єру в періоди народження дитини (так би мовити, активної сімейної діяльності). До речі, саме тому серед «жіночої політичної еліти» частіше трапляються самотні, розлучені, удови. Це не означає, що в чоловіків немає конфлікту між політичною кар'єрою та сімейним життям. Однак чоловіки займаються політикою, незважаючи на такий конфлікт, а жін-

ки через такий конфлікт схильні відмовлятися від політичної кар'єри. За даними деяких досліджень, жінки значно рідше, ніж чоловіки, задовольняють свої політичні наміри [6].

Коротко кажучи, основою формування стереотипу, про який ідеться, є дійсний і наявний конфлікт між політичною кар'єрою та сімейним життям, який постійно супроводжує більшість жінок, які йдуть у політику. Вони часто реально змушені відволікатися від активної політичної кар'єри на родину та дітей. Такі перерви в професійній кар'єрі призводять до втрати кваліфікації, з одного боку, та втрати зв'язків – з іншого.

Стереотип *«чоловіки часто мають більше ресурсів та можуть більше дати виборцям»*. Не є таємницею та обставина, що значна частина електорату, особливо в пострадянських країнах, дуже прискіпливо оцінює можливості кандидатів на виборні посади щодо того, що вони реально *«можуть дати»* виборцю в день виборів чи безпосередньо на виборчій дільниці. І в цьому плані чоловіки-кандидати поза конкуренцією (дуже важко згадати випадки, коли *«гречку»* роздавали жінки-кандидати). У цьому разі реально діють структурні чинники, пов'язані з місцем, яке посідають різні категорії реальних та потенційних політиків, як жінок, так і чоловіків, у системі розподілу різноманітних ресурсів, у тому числі матеріальних та фінансових, які вони можуть використовувати під час передвиборчих кампаній. І чоловіки в цьому плані, безумовно, виграють. Визначена гендерною системою нерівність у рівні й орієнтації освіти, доходів, досвіду роботи призводить до того, що жінки менше представлені в тих прошарках, з яких рекрутуються в політику, тому їх шанси на політичну участь значно менші.

Варто враховувати також ту обставину, що, на відміну від чоловіків – потенційних політиків, депутатів тощо, жінки в Україні відчувають недостатню підтримку на шляху до політичної кар'єри від істеблішменту, фінансових кіл, представників політичної еліти. Тому мають значно менші можливості для *«стимулювання»* виборців під час передвиборчих кампаній.

Як зазначала Н. Лавриненко, поширеність практики неформальних методів у сфері політики (і бізнесу), що характерна для сфери політики (і сфери приватного бізнесу), підтримує чоловічий характер політики (та бізнесу) [4, с. 225–253]. Після розпаду Радянського Союзу і політика, і бізнес багато в чому почали будуватися через неформальні мережі знайомств та різного роду зв'язків, у тому числі родинних. Це у свою чергу давало й дає доступ насамперед чоловікам до політичних та економічних ресурсів, інформації й потрібних контактів. Традиційно, ще з радянського періоду історії, ці мережі зв'язків були чоловічими, такими

вони й залишаються. Доступ до них в умовах жорсткої конкуренції та чоловічої корпоративності ще більше ускладнився для жінок. За зауваженнями Н. Шведової, політична еліта Росії була представлена як *«чоловічий клуб»* [7]. Певною мірою для України така характеристика також може бути доречною.

Стереотип *«та вона вся розмальована, зухвала»*. Дуже часто можна спостерігати специфічне ставлення в Україні до жінок-політиків або кандидатів, які йдуть на вибори, зокрема, з боку жінок-виборців. Навіть такі відомі представники жіночої політичної еліти, як Юлія Тимошенко та Інна Богословська, викликають у значної частини жінок-виборців почуття роздратування, ревнощів, заздрощів, загальну несприятливість. Усе це дуже важко пояснити, проте ситуація постійно спостерігається на виборчих дільницях у розмовах поміж жінками, які прийшли голосувати.

Звідки виник стереотип ставлення до зовнішності та поведінки жінок-політиків в Україні (та й не тільки політиків, подібне роздратування часто викликають представниці жіночої статі, які займають досить високі позиції в соціальній структурі суспільства)? На нашу думку, проблема ця виникла із ситуації, що склалась у минулому столітті, коли в радянському суспільстві були встановлені та негласно відтворювалися норми для жінок – державних діячів. У результаті в масовій свідомості склався імідж політика – чоловіка, який усі сили віддає служінню своєму народу й державі, жертвуючи особистими інтересами та родиною. Тільки одного разу за останні практично 100 років дружина глави держави Раїса Горбачова спробувала заявити про себе як самостійну особистість, почала вести власну суспільну діяльність. Однак суспільство, політична еліта демонстративно не прийняли новий образ дружини політичного лідера, яка вела б себе, як, наприклад, Хіларі Клінтон. У цьому плані цікаво простежити, яким чином відбуваються зміни в російському суспільстві, де все залишається незмінним (В. Путін *«одружений на державі»*), і в Україні, де дружини В. Ющенка та П. Порошенка вели й ведуть самостійну суспільну діяльність. Однак не всі сприймають це добре, як і, відповідно, взагалі ставляться до жінок-політиків.

Стереотип *«жінки недостатньо активно та професійно беруть участь у виборах»*. Це дуже важлива проблема. І річ не лише в тому (або скоріше не стільки), що жінки менш *«політично професійні»*, що, як уже зазначалося, підтверджується та залежить від структурних і ситуативних факторів участі жінок у політиці. Донині жінки здебільшого несуть відповідальність за ведення домашнього господарства та виховання дітей, саме тому вони не мають достатнього часу чи енергії для політичної ді-

яльності. Не випадково жінки, як правило, приходять у політику в більш пізньому віці, маючи через це менший професійний політичний досвід, або ж змушені переривати професійну кар'єру, наслідок чого також втрачають кваліфікацію.

Річ також у тому, що в жінок, які претендують на виборні посади та йдуть у політику, слабка «необхідна організаційна та підтримуюча база». Уже згадувалось, що жінки, які йдуть на вибори, володіють меншими ресурсами для політичної діяльності, у них слабша організаційна, фінансова та інша підтримка з боку великих підприємств та організацій, фінансових кіл та інших спонсорів порівняно із чоловіками. Також засоби масової інформації дуже слабо забезпечують їх інформаційну підтримку.

Проблема подібної підтримки жінок-політиків могла б бути вирішена іншим способом. Значну роль у такій підтримці могли б зіграти наявні в країні жіночі організації, які, хоч і не мають значної політичної ваги, постійно організовують серйозний жіночий рух у країні. Проте, на жаль, необхідної підтримки жінки-політики не отримують. На практиці тільки після перемоги на виборах тієї чи іншої партії або її входження у Верховну Раду України, завоювання значних політичних позицій українські партії формують молодіжні та жіночі організації, які потім репрезентують певні напрями діяльності партій. Іноді досить відомі жінки запрошуються в «п'ятірки» партійних списків на виборах. Оце практично й усе. Зрозуміло, що подібна практика, такі підходи до висування жінок до лав політичної еліти зовсім не сприяють формуванню значного «жіночого елітного прошарку» в країні.

Стереотип *«дуже мало жінок приходять у політику з професій, з яких найчастіше рекрутуються політики»*. Хоча останнім часом ситуація дещо змінюється в Україні, більшість жінок усе-таки приходять у політику зі сфер освіти й медицини, тобто професійних сфер, які не дають їм можливості набувати значного політичного досвіду та політичних умінь і навичок. Хоча в останні роки до виборних органів, у тому числі вищого щабля, дедалі частіше приходять жінки з бізнесу, юридичної та інших, більш «політизованих», сфер діяльності. Це підтверджує, наприклад, ситуація у Верховній Раді України VIII скликання, де навіть низку комітетів з економічних і правових питань очолюють жінки.

Іноді дехто згадує роки радянської влади, коли у виборних органах управління було набагато більше жінок, і не тільки зі сфер освіти й медицини. Справді, у роки Радянського Союзу існувала квота на присутність жінок у виборних органах, яка складала 30% їх членів. І хоча насправді існування подібної квоти було

явищем дискримінаційним, воно подавалось як спосіб забезпечення гендерної рівності. Проте насправді така кількість жінок в органах влади (до речі, не лише лікарів, учителів, а й механізаторів, доярок та представниць інших професій, які не передбачали високий рівень кваліфікації у сферах, пов'язаних із політичною діяльністю, які нібито брали участь в управлінні державою) призводила до їх практичного виключення зі сфери прийняття рішень. Таким чином, той спосіб рекрутації жінок у виборні органи управління, що використовувався раніше, за часи Радянського Союзу, не є ефективним. Хоча варто зазначити, що проблема квот як гарантованої присутності у виборних органах влади досі активно обговорюється, а в деяких країнах такий підхід реалізується (проте, безумовно, не в той спосіб, про який ішлося вище).

Загалом, говорячи про згаданий наявний стереотип щодо того, що жінки-виборці дуже обережно ставляться до голосування за жінок-лікарів, учителів та інших, які йдуть у політику, необхідно визнати, що він не тільки існує, а й дещо обґрунтований з огляду на ту обставину, що подібна професійна діяльність не дає їм змогу набути необхідний політичний досвід і політичну «кваліфікацію».

Стереотип *«жінки в нашій та подібних країнах дуже залежні від чоловіків і будь-якого начальства»*. Справді, характерною рисою східнослов'янської політичної культури є патерналізм. Коріння патерналістської традиції в політичній культурі необхідно шукати в давньому минулому, коли основою традиційної культури слов'ян (великоросів, малоросів) в умовах аграрного суспільства була патріархальна родина, сім'я. Авторитет її голови був незаперечним. Він представляв сімейні інтереси у відносинах з оточуючим світом і взагалі практично в усьому. У подібній ситуації будь-який член родини перекладав відповідальність за свою долю на родину, державу, владу. Причому найбільшою мірою це торкнулося саме жінок.

Варто вказати на дві цікаві особливості поведінки жінок та населення країни загалом, які й нині походять із подібної патріархальності масової свідомості. По-перше, будь-яка українська жінка й сьогодні сприймає наявність соціальної допомоги та захисту як обов'язкову функцію влади, що досить природно з огляду на економічне зубожіння населення та «обов'язок» жінки опікуватися сім'єю. По-друге, цікаво, що в Україні, на відміну від більшості західних країн, більшість населення (і це підтверджують соціологічні дослідження) не вважає нижчий соціальний статус жінок порівняно із чоловіками проявом соціальної несправедливості, що також генерує певне ставлення до жінок – кандидатів на високі державні поса-

ди. До речі, досить спокійне ставлення в Україні також до феміністських рухів.

Завершуючи аналіз проблем впливу гендерних стереотипів на виборців та можливості гендерну близькість у процесі їх жіночого електорального вибору, необхідно зауважити, що для виборців, які не бажають витратити ресурси, необхідні в кожному випадку для збирання додаткової інформації про будь-якого кандидата, стереотипи справді функціонують як своєрідні ярлики, що дають змогу цим виборцям, мінімізуючи свої зусилля, виводити певні індивідуальні припущення щодо кандидатів.

Водночас зрозуміло, що для того, щоб стереотип був використаний відповідним чином, щось має призводити до активізації певного стереотипу у свідомості виборця. Американські фахівці, наприклад, вважають, що у випадку із чорношкірими кандидатами та жінками (саме ці категорії кандидатів на виборні посади та у виборні органи через довготривалу дискримінацію відчували на собі вплив подібних стереотипів) фізичні відмінності в расі й статі діють як демографічні сигнали, що у свою чергу активізують певні стереотипи у свідомості виборців.

Взагалі ж проблема впливу стереотипів на свідомість і подальшу поведінку виборців щодо політиків та кандидатів на виборні посади різної статі потребує додаткового, у тому числі не тільки соціологічного, аналізу, як і більш вузька, проте важлива проблема, що є предметом розгляду статті, а саме проблема реалізації можливої гендерної близькості у виборних процесах в Україні.

На жаль, саме ця проблема в Україні (і не тільки) практично не вивчалася серйозно. Тому наведемо лише деякі результати соціологічного дослідження (див. таблицю 1), що було проведене Центром «Соціополіс» за участю автора в період передвиборчої кампанії перед виборами у Верховну Раду України в 2012 р. в двох мажоритарних округах у Волинській та Кіровоградській областях (було опитано по 800 респондентів у кожній області за квотною вибіркою). Зауважимо,

що, по-перше, в обох округах раніше вже обирались досить відомі в Україні жінки; по-друге, у першому випадку (Волинська область) респондентам називалися прізвища потенційних кандидатів, у другому (Кіровоградська область) були названі прізвища кандидатів, які потім дійсно балотувалися; по-третє, обидві відомі жінки балотувалися, проте не вийшли навіть на друге місце.

Незважаючи на те, що дослідження не було спеціально спрямоване на аналіз гендерної близькості, а також з огляду на обставину, що респонденти були опитані за декілька місяців до дня виборів (а не ті виборці, які реально голосували), ми можемо зробити досить обґрунтований, на нашу думку, висновок щодо того, що гендерної близькості в ситуації, яка існує сьогодні в Україні (припустимо, що ці дані свідчать про загальну тенденцію, проте безумовно повинні бути перевірені в подальших дослідженнях), практично не існує. Справді, виборці і чоловічої, і жіночої статі не підтримали потенційних кандидатів-жінок, відомих в Україні. З іншого боку, саме це, на наше переконання, свідчить про те, що вибір жінок дуже незначною мірою спрямований на прояв гендерної близькості (у Волинській області) і протилежний її прояву (у Кіровоградській області), що свідчить саме про те, що в цьому плані справді спрацьовують гендерні стереотипи, про які йшла мова.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на сьогодні в українській електоральній практиці явище гендерної близькості щодо насамперед переваг у голосуванні жінок-виборців за жінок – кандидатів на виборні посади не спостерігається. Це пояснюється, з одного боку, наявною специфікою участі жінок у політичному житті України, їх електоральної поведінки, ролі у формуванні політичних еліт, а з іншого – наявністю низки важливих гендерних електоральних стереотипів, які корегують поведінку жінок-виборців стосовно кандидатів на виборні посади у владі, які рекрутуються з осіб жіночої статі.

Низький рівень готовності жінок-виборців голосувати за жінок-кандидатів проявляється

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Чи повинен кандидат, якому Ви віддасте перевагу, бути обов'язково чоловіком або жінкою, чи це для Вас не має значення?»

		Обов'язково чоловіком (%)	Обов'язково жінкою (%)	Це не має значення (%)
Волинська область (N 800)	Загалом	12,1	8,6	79,3
	Чоловіки	18,9	7,4	73,7
	Жінки	6,0	9,7	84,3
Кіровоградська область (N 800)	Загалом	21,0	13,0	66,0
	Чоловіки	24,0	12,0	64,0
	Жінки	18,0	13,0	69,0

на тлі соціокультурних, економічних і політичних умов, що сформувались в Україні за часи незалежності та продовжують формуватися. Можна окреслити декілька основних моментів. В Україні гендерна нерівність настільки природно сприймається, що не помічається навіть жінками, які частіше за чоловіків стають об'єктом дискримінації за ознакою статі [4, с. 233]. Також невелика кількість жінок-кандидатів на політичному ринку та, як наслідок, їх низька конкурентоспроможність.

Виявлена ситуація свідчить про необхідність подальшого теоретичного й практичного розроблення проблеми, що дасть змогу досягти таких результатів:

- чітко аналізувати, враховувати та прогнозувати поведінку жіночого електорату під час проведення виборчих кампаній у країні;
- вести подальші дослідження, пов'язані з наявністю та впливом гендерного розриву в українській електоральній практиці;
- загалом визначати нові перспективи дослідження гендеру та гендерних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. За представництвом жінок у парламенті Україна посіла 107 місце у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://time-ua.com/novini/suspilstvo/15811-za-predstavnicvnom-jnok-u-parlament-ukrana-posla-107-msce-u-svt>.

2. Оксамитна С. Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі / С. Оксамитна // Гендерна перспектива / упор. В. Агеєва. – К. : ФАКТ, 2004. – С. 135–147.

3. Алексєєва Г. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства / Г. Алексєєва, О. Балакірева, В. Бондаровська та ін. – 2-ге вид., доп. та уточн. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2003. – 130 с.

4. Лавриненко Н. Динамика гендерного неравенства в постсоветской Украине / Н. Лавриненко // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.

5. Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації / О. Стрельник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 147–154.

6. Темкина А. Теоретические подходы к проблеме политического участия: гендерное измерение / А. Темкина // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период : сб. науч. статей. – СПб. : Центр независимых социальных исследований, 1996. – С. 13–18.

7. Шведова Н. Гендер, демократия и гражданское общество / Н. Шведова // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pvlast.ru/img/pdf2005-6/10.pdf>.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ ЯК РЕСУРС СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

SOCIAL POTENTIAL OF THE OLD GENERATION AS A SUSTAINABLE DEVELOPMENT RESOURCE

У статті здійснюється аналіз поняття соціального потенціалу та його відмінностей від схожих понять. Конкретизуються різновиди, структурні елементи й особливості актуалізації соціального потенціалу як необхідної передумови соціоекономічного розвитку сучасних суспільств. З позицій сучасних тенденцій, зокрема й старіння населення, визначається необхідність актуалізації соціального потенціалу старшого покоління.

Ключові слова: соціальний потенціал, ресурс, людський капітал, старше покоління, суспільний розвиток.

В статті проводиться аналіз поняття соціального потенціалу і його отличий от схожих понятий. Конкретизируются виды, структурные элементы и особенности актуализации социального потенциала как необходимой предпосылки социэкономического развития современных обществ.

С точки зрения современных тенденций, в частности и старения населения, определяется необходимость актуализации социального потенциала старшего поколения.

Ключевые слова: социальный потенциал, ресурс, человеческий капитал, старшее поколение, общественное развитие.

The article analyzes the concept of social potential and its differences from similar concepts. Varieties, structural elements and features of actualization of social potential as a necessary precondition of socioeconomic development of modern societies are specified. Based on the consideration of current trends, in particular aging of the population, the need to update the social potential of the older generation is determined.

Key words: social potential, resource, human capital, older generation, social development.

УДК 316.43

Кухта М.П.

к.соціол.н., старший викладач

кафедри соціології

Київський національний університет

культури і мистецтв

Постановка проблеми. Поняття «потенціал» використовується в низці наукових галузей – як у природничих, так і в гуманітарних. Етимологічно воно запозичене з фізики, де ним позначається кількість енергії, що накопичена системою та може бути реалізована в роботі [3, с. 8].

Наприклад, в академічному тлумачному словнику потенціал розуміється як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил тощо, що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері. Досить часто під потенціалом розуміються запаси чого-небудь, приховані здатності, що можуть діяти за певних умов [11]. У гуманітарних науках під потенціалом розуміється сукупність засобів і можливостей особи, групи, суспільства чи навіть усього людства, що можуть бути використані для вирішення конкретного завдання або комплексу завдань [9]. Таким чином, соціальний потенціал тісно пов'язаний із цілепокладанням, плануванням, з одного боку, та шляхами, стратегічними способами досягнення цілей – з іншого. У зв'язку із цим мова може йти про цілі й напрями розвитку всього суспільства та його окремих елементів, зіставлення цих цілей із можливостями їх досягнення. Тому важливої ролі в пошуку реальних векторів розвитку суспільства набуває, зокрема, визначення потенціалу окремих його структурних елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поширення набуло використання поняття потенціалу стосовно особистості. У дописах Г. Зараковського, В. Міляєвої, Н. Лебідь, Ю. Бреус, М. Садової потенціал часто описується за допомогою низки термінів, таких

як «неактуалізовані можливості», «задатки», «здібності», «потреби», «ціннісні орієнтації», «якості особистості», «нахили», «приховані структуровані ресурси», «резерви», «творчі імпульси», «внутрішня енергія», «продуктивні сили», «потреби пізнання самого себе та інших». Крім цього, потенціал особистості пов'язується з процесами актуалізації, реалізації, розгортання, відтворення, розкриття, втілення, сходження до самого себе, прагнення «вийти за власні межі», самотворення, самовираження, самоствердження, самореалізації, розвитку (інтерактивного, рольового, соціокультурного), інтеріоризації [4; 9; 10].

Що стосується місця цього поняття в тезаурусі соціологічної науки, то Н. Коленда, на основі системного аналізу існуючого наукового доробку виділяє три групи підходів до розгляду потенціалу: ресурсний, де основою потенціалу є ресурси, факторний, де реалізація потенціалу розглядається як можлива лише за певних умов (чинників), і цільовий, де реалізація потенціалу розглядається як така, що спрямована на досягнення певних завдань. Іноді також виділяється соціально спрямований (трудовий, або людський) потенціал [6].

С. Бабенко вважає, що необхідно розмежовувати три схожі поняття – «потенціал», «ресурс» і «капітал». На його думку, вони є взаємопов'язаними: потенціал – можливість застосування наявних ресурсів, якими володіє соціальний актор, а капітал – затребувані в повсякденних практиках ресурси, що використовуються акторами для досягнення цілей і результатів соціальних практик. Відповідно до цього концептуального підходу ресурси можуть бути матеріальними (фінан-

совими, технічними), особистісними (рисами характеру, особистими якостями, рівнем освіти), соціальними (соціальними мережами, сімейним становищем), організаційними (приналежність до організацій), символічними (звання, авторитет, кредит довіри). Натомість Н. Тютюнник наголошує, що вищеозначені поняття мають багато схожого, проте не заперечує можливість їх розмежування. Так, усі вони позначають «засіб» чи «можливість», якими можна скористатися. Проте мають місце й відмінності: капітал повинен бути відтворюваним і приносити певний прибуток, а ресурс може бути використаний чи залишений «у запасі» [13].

У свою чергу О. Шкаратан вважає, що під потенціалом варто розуміти присвоєні ресурси, що можуть бути застосовані групою у власних інтересах та застосовуються, спираючись на різні суб'єктивні фактори, зокрема й традиції. При цьому потенціал соціальних груп за умов їх протистояння в боротьбі за ресурси, наявні в суспільстві, оцінюється за присвоєним групою ресурсом та можливістю й готовністю оволодіти додатковими ресурсами, використовувати та примножувати їх [15].

Постановка завдання. У статті планується розглянути визначення, структуру, рівні й функції соціального потенціалу з огляду на світову тенденцію до старіння населення, соціальну ситуацію в Україні та ресурсну роль соціального потенціалу старшої вікової групи українського суспільства як можливості змінити становище на краще.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж зазначити своє ставлення до соціального потенціалу, спробуємо з'ясувати, чи існують відмінності між ним та людським капіталом.

Концепція людського капіталу загалом передбачає, що людина розглядається в єдності економічного, соціального та індивідуального аспектів. Людський капітал передбачає вже набуті, розвинені риси, що можуть бути корисними для розвитку соціальних систем. При цьому поняття «людський капітал» включає три групи якостей, які характеризують людину в трудовій діяльності: фізичні, інтелектуальні та психологічні. Використання поняття «капітал» для визначення ролі людини в економічній системі суспільства вказує на необхідність інвестування в людину та її здібності й можливість отримання тривалого ефекту від таких вкладень. Наприклад, на сьогодні загальновизнано, що існує пряма залежність між розміром ВВП країни та рівнем освіти населення. Ще А. Маршалл вважав, що людський капітал насамперед залежить від рівня інвестицій у ринок освітніх послуг. Він також дотримувався думки, що найбільш цінний капітал – це «той, що вкладений в людські істоти» [8, с. 270].

Людський потенціал – риси, які за певних умов можуть бути «розкриті», розвинені. Тобто людський потенціал включає набуті населенням знання, кваліфікацію, здоров'я, енергію й мотивацію, що можуть бути використані для виробництва матеріальних і духовних благ, вільного розвитку та самореалізації кожної людини. Кількісні та якісні параметри соціального потенціалу іманентно «закладені» в розвитку освіти, науки, культури, охорони здоров'я, спорту, житлово-комунальної сфери тощо, однак стають соціальним, людським капіталом, по-перше, у результаті взаємодії акторів різного рівня, а по-друге, за конкретних умов певного хронотопу, унікальної ситуації «тут і зараз», у межах якої відбувається ця взаємодія. Соціальний потенціал – це сукупність можливостей людини й суспільства, яка може бути використана для досягнення індивідуальних і суспільних цілей, як інструментальних, пов'язаних із забезпеченням необхідних умов життєдіяльності, так і мотиваційних, що включають розширення самих потенцій людини та можливостей її самореалізації. Його необхідну передумову складає демографічний потенціал, зумовлений чисельністю й віково-статевим складом населення. На думку С. Штирбула, багатомірний соціальний потенціал залежить від якісних характеристик людей, їх соматичного й психічного здоров'я; соціальних потенцій; розвиненості матеріальних і духовних потреб та можливостей їх задоволення в трудовій та інших видах діяльності; соціокультурної мотивованості поведінки тощо [16].

Аналіз підходів до визначення поняття соціального потенціалу здійснив Д. Афанасьєв, який вважає, що не варто зводити потенціал до сукупності можливостей, адже не всі можливості, що відкрились перед системою, можуть бути охарактеризовані як потенціал. При цьому соціальний потенціал дослідник відносить до системоутворюючих елементів життєдіяльності суспільства та інтерпретує як систему відносин, що не обмежуються економічними, політичними, правовими, психологічними чинниками та забезпечують формування нових стимулів соціального розвитку, нових видів соціальної взаємодії [2].

Н. Коленда під соціальним потенціалом розуміє наявність у визначеного об'єкта можливостей (як наявних, так і прихованих), що формуються в процесі спільної діяльності між окремими індивідами чи групами індивідів та є результатом суспільних відносин, які за конкретних умов виражають ставлення індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя та реалізуються за відповідних умов, а також здатності діяти у відповідних сферах із метою отримання бажаного результату [6]. М. Лесечко та А. Чемерис розглядають соціальний по-

тенціал як суму суспільних та індивідуальних можливостей, до яких належать демографічні, освітні, професійні, соціально-інфраструктурні, працевлаштування тощо. Активний аспект соціального потенціалу визначається ними як рівень соціального капіталу, що поділяється на три види:

- репродуктивний (позитивна соціальна робота щодо відтворення соціального капіталу);
- продуктивний (позитивна соціальна робота, що дає приріст соціального потенціалу);
- деструктивний (негативна соціальна робота, що здійснюється девіативними структурами та окремими індивідами) [7].

Можна сказати, що соціальний потенціал – сукупність характеристик співдіючих суб'єктів, що за певних умов, будучи актуалізованими, можуть стати ресурсом різнобічного розвитку суспільства, насамперед соціоекономічного. Причому цей ресурс стосується також внутрішнього розвитку (тобто саморозвитку групи – носія потенціалу) і зовнішнього розвитку (розвитку за його рахунок решти соціальних груп).

Що входить до структури соціального потенціалу? В. Філіппов, розглядаючи питання соціального потенціалу (насамперед молоді), відносив до неї п'ять субпотенціалів: психофізичний, освітній, соціально-економічний, суспільно-політичний і культурно-духовний; при цьому основним він вважав саме психофізичний потенціал [14].

На думку О. Шкаратана, соціальний потенціал складається з таких компонентів:

- кваліфікаційно-освітніх (освіта, рівень професійної підготовки та досвід управління); це наявний у групи людський капітал та можливість і готовність його використовувати й примножувати;
- психофізіологічний та особистісний (стан здоров'я, працездатність, ціннісні орієнтації й мотивація);
- соціокультурний потенціал (учений ототожнює його з культурним капіталом, тобто надбаннями у формі знань, ідей, символів, моделей поведінки, готовності до освоєння існуючих та формування нових символів і моделей поведінки);
- власницький потенціал – широта охоплення та характер володіння різними формами власності, у тому числі інтелектуальною та фізичною силою, готовність її захищати й примножувати;
- владний потенціал – готовність і здатність представників групи розпоряджатися не належними їм ресурсами [15].

На наше переконання, окреслені вченим компоненти цілком відображають структуру соціального потенціалу та можуть бути використані як теоретичний інструментарій для визначення соціального потенціалу людей старшого віку.

Крім того, М. Алексеєнко, Г. Зараковський та О. Штепа вважають, що існують два якісні стани потенціалу – актуалізований і потенційний. Актуалізований забезпечується наявними ресурсами (реалізовані здібності, знання, уміння, навички, надбані в процесі життєдіяльності та пов'язані з життєвим досвідом), а потенційний стан включає в себе потенційні ресурси – нереалізовані здібності (задатки), сукупність цінностей, продуктів мисленнєвої діяльності, ментальних і поведінкових стратегій, внутрішніх станів, настанов, які можуть бути використані людиною для досягнення певної мети [4]. У свою чергу Б. Анан'єв оперує поняттями потенцій і тенденцій. Так, до потенцій належать здібності, обдарованість, спеціальні здатності, життєспроможність, працездатність, а до тенденцій – спрямованість особистості, інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації, потреби, установки, переконання, відносини [1]. Залежно від рівня (масштабу) функціонування можна виділити також такі різновиди соціального потенціалу:

- індивідуальний – можливості особистості задовольняти власні потреби та досягати цілей;
- груповий – можливості групи діяти й досягати спільної мети;
- потенціал організації – можливості членів організації досягати спільної мети та водночас задовольняти індивідуальні й колективні потреби;
- потенціал регіону – можливості, що постають із наявних ресурсів і визначають соціальну активність населення того чи іншого регіону, рівень його соціальної захищеності, спроможність за умов конкретної ситуативної конфігурації чинників (горезвісних «місцевих умов») досягати соціальної мети розвитку адміністративно-територіального утворення та забезпечувати найсприятливіші умови життєдіяльності його населення;
- потенціал суспільства – суспільні можливості забезпечувати відповідний рівень продуктивності, адекватної адаптованості й соціальної безпеки населення, що формуються в процесі регуляції й саморегуляції соціальних відносин та визначають соціальну активність і рівень соціальної захищеності акторів.

Можлива також класифікація соціального потенціалу залежно від результату реалізації. Він може розглядатись та інтерпретуватись таким чином:

- а) прихований (нереалізований) – такий, що не виявляється в соціальному середовищі або ж його реалізація не приносить користі;
- б) внутрішній – реалізується в соціальному середовищі, приносячи користь лише його носієві;
- в) зовнішній (реалізований, просоціальний) – реалізується в соціальному середовищі з користю для суспільства та його носія.

Про індивідуальний рівень соціального потенціалу вже йшлося; на рівні групи й організації соціальний потенціал включає такі види потенціалу:

- людський (сукупність здібностей і можливостей цієї спільноти, рівень розвитку й реалізації яких підвищує продуктивність функціонування суспільства);
- репродуктивний – здатність до відтворення;
- комунікативний – здатність налагоджувати зв'язки та обмінюватись інформацією між суб'єктами відносин;
- організаційний – можливості до ведення спільної діяльності;
- цілепокладаючий – визначення цілей надіндивідуального суб'єкта та підтримання режиму їх ефективного досягнення.

Соціальний потенціал регіону включає демографічний потенціал, соціально-інфраструктурний потенціал, потенціал зайнятості, потенціал соціальної політики; інтелектуальний потенціал; культурний потенціал; освітній потенціал; потенціал охорони здоров'я. Розглянемо детальніше кожен складову частину соціального потенціалу регіону. Демографічний потенціал – це можливості щодо фізичного й механічного відтворення населення та оптимізації його соціальної структури. Фертильний потенціал характеризує готовність населення регіону до сімейного життя та виховання дітей. Соціально-інфраструктурний – це можливості певних сфер і видів діяльності, які сприяють комплексному відтворенню людини в процесі реалізації її особистих і суспільних потреб за допомогою надання послуг соціального характеру, у тому числі гарантій їх доступності. Потенціал зайнятості – це можливості щодо забезпечення населення робочими місцями на умовах забезпечення ефективної зайнятості. Потенціал соціальної політики відображає можливості налагодження внутрішньо- й міжрегіональних соціальних зв'язків, а також можливості соціального захисту та надання соціальних гарантій для населення регіону.

Потенціал соціальної солідарності – це можливості налагодження зв'язків між населенням, які базуються на національних традиціях і сталих звичках громади. Формування соціального потенціалу регіону потребує проведення ефективної демографічної політики; пропагування інституту сім'ї, планування народжуваності; проведення ефективної соціальної політики й політики зайнятості; розширення соціальної інфраструктури регіону та стимулювання її розвитку; зростання обсягів соціальних інвестицій; підвищення якості надання соціальних послуг; удосконалення соціальних стандартів і контролю за їх дотриманням; створення сприятливих умов для формування регіональних соціальних мереж; збереження й примноження національних традицій.

З позиції людинотворчого аспекту реалізацію соціального потенціалу регіону має забезпечити зростання таких показників: соціально-демографічних (народжуваності населення, середньої тривалості життя; зменшення рівня смертності, у тому числі смертності немовлят; позитивне міграційне сальдо), сімейного благополуччя (зменшення кількості абортів, розлучень, неблагополучних сімей і дітей, які виховуються в таких сім'ях, а також дітей-сиріт), освітніх (покращення якості й доступності освітніх, культурних, транспортних, комунальних та інших видів соціальних послуг), соціально-економічних (покращення якісних і кількісних показників рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону; зростання показників зайнятості населення та рівня середньої заробітної плати в регіоні), соціально-політичних (покращення рівня соціальної захищеності населення; зниження рівня соціального напруження в регіоні; зростання рівня довіри населення до місцевої влади). Власне, кожна із соціально-управлінських функцій на регіональному рівні може розглядатися з позиції стану відповідного соціального потенціалу, що виступає частковим (парціальним) щодо соціального потенціалу регіону.

На рівні суспільства загалом соціальний потенціал насамперед пов'язується з такими векторами суспільного розвитку:

1) можливість розвитку (пов'язана з активністю, як інтелектуальною, так і діяльнісною). Можливість розвитку забезпечується, на нашу думку, такими компонентами, як інструментальний (наявність засобів розвитку – фінансування, енергії) та рівень перешкод, нижчий за нездоланий за цих умов;

2) гарантією безпеки на шляху розвитку. Це важливе положення, що характеризує форми, міру й спрямованість соціального контролю та стає запорукою того, що зовнішні чи внутрішні перешкоди не змусять змінити вектор розвитку; цей розвиток набуватиме не короткотермінових, а довготривалих, стратегічних рис. Так, різновекторність розвитку часом стає причиною «тупцюння на місці», тому іноді менш оптимальний, проте систематичний односторонній рух у певному напрямі в підсумку буде більш продуктивним.

За кількісним показником соціальний потенціал суспільства може бути високим, середнім і низьким; за якістю може кваліфікуватися як стихійний і збалансований; за рівнем сталості – динамічний, умовно динамічний, статичний; за формою вияву (що принципово важливо) він може поділятися на конструктивний і деструктивний.

Соціальний потенціал – це місток між соціальними ресурсами, використання яких є можливим (досяжним) для актора, та лінією розвитку з існуючого в майбутній стан. З по-

гляду суспільства формування соціального потенціалу передбачає такі заходи:

- проведення ефективної організаційної політики;
- проведення ефективної соціальної політики;
- зростання обсягу соціальних інвестицій;
- удосконалення соціальних стандартів і контроль за їх дотриманням;
- створення сприятливих умов для формування соціальних мереж;
- нарощування потенціалу.

З позиції актора соціальний потенціал є «простором соціального розвитку», на існуванні якого наголошував В. Виготський, тими векторами, згідно з якими в тому чи іншому напрямі здатний змінюватися суб'єкт (носії) потенціалу.

Відтак на перетині цих двох векторів прояву соціального потенціалу утворюються його функції, які діють «в обох напрямках» водночас, формуючи їх нерозривну єдність:

- 1) підвищення продуктивності діяльності соціальних суб'єктів;
- 2) покращення психологічного клімату;
- 3) підвищення конкурентоспроможності;
- 4) підвищення рівня суспільної репутації;
- 5) встановлення й покращення рівня відносин між різними соціальними суб'єктами;
- 6) зміцнення рівня соціальної захищеності соціальних суб'єктів.

Соціальний потенціал суспільства розглядаємо як суспільні можливості забезпечення відповідного рівня соціальної безпеки населення й держави загалом, які формуються та реалізуються в процесі налагодження соціальних відносин, зв'язків і мереж, визначають соціальну активність та рівень соціальної захищеності населення.

Формування соціального потенціалу суспільства передбачає в повному обсязі (тільки в ширшому масштабі) коло всіх стратегій і напрямів дії соціального суб'єкта. Окрім заходів, принципово тотожних для суспільного й регіонального рівня, реалізація соціального потенціалу потребує стабілізації політичної ситуації в державі, особливо в східному регіоні; проведення політики підтримки суспільних цінностей і традицій, спрямованих на інтеграцію населення на засадах свободи та демократії; удосконалення законодавчої бази, правових і соціально-психологічних засобів регулювання процесу актуалізації потенціалу.

Є підстави вважати, що соціальний потенціал на сьогодні є головним ресурсом та передумовою соціального розвитку (не випадково індекс людського розвитку, що до 2013 р. мав назву «Індекс розвитку людського потенціалу», останнім часом слугує головним показником для оцінки й зіставлення рівня життя, освіти та довголіття різних країн). При цьому йдеться про внутрішній

соціальний потенціал, тобто потенціал населення певного суспільства, та зовнішній – потенціал, актуалізований за рахунок залучення мігрантів унаслідок розроблення відповідних програм. Характерно, що розвинені країни переорієнтовуються на актуалізацію внутрішнього потенціалу, шукаючи резерви соціального поступу в розвитку й використанні здібностей різних верств і груп власного населення. У цьому є низка переваг, зокрема стабільність ситуації з внутрішніми ресурсами, що за всіх досягнень глобалізації є більш надійним резервом, принаймні за рахунок зниження можливості соціальних конфліктів унаслідок неспівпадіння цінностей і боротьби за кращі соціальні позиції між місцевим та приїжджим населенням. Крім того, розвинені країни зіткнулися з проблемою суттєво нижчого освітньо-кваліфікаційного рівня приїжджених порівняно з власним населенням та з конфліктами, викликаними небажанням приїжджених маргіналів інтегруватись у нове суспільство шляхом асиміляції й адаптації. Політика ангажування кращих кадрів із високим рівнем кваліфікації також має свої недоліки, пов'язані зі змішуванням культур та подальшим відтоком капіталу за межі країни у випадках тимчасового заробітчанства.

Суттєве зміщення вікової піраміди в бік зростання питомої ваги старшого населення також не дає змогу закрити очі на необхідність їх фінансового й соціального забезпечення, а перспектива довшого професійного використання літніх людей, хоча б за рахунок відстрочення пенсійного віку, видається надто привабливою з багатьох позицій, щоб нею нехтувати. Використання внутрішніх соціальних ресурсів, таким чином, є пріоритетним напрямом створення програм соціального розвитку (як такого, що не лише гарантує підвищення рівня життя, а й відкриває можливості для самореалізації). І в цьому процесі провідну роль відіграє саме старше покоління – соціально-вікова група, здатна за рахунок набутого соціального потенціалу не тільки вирішувати власні внутрішньогрупові проблеми, а й виступати «локомотивом» для інших вікових груп. Справді, актуалізація внутрішнього соціального потенціалу може відбуватися за рахунок або ж інституційних зусиль суспільства (у цьому разі старша вікова група є об'єктом відповідних дотацій; політика ескапізму щодо старих, по-перше, викликає спротив щодо стигм «зайвого тягаря» та «відчуженої непотрібності», по-друге, не позбавляє старих політичного впливу й політичних прав, а по-третє, у перспективі вимагатиме ще більших коштів на утримання цієї соціально-вікової групи, чисельність якої зростає), або ж зусиль самої групи. В оптимальному варіанті ці два шляхи поєднуються. Проте це відбувається лише в разі першопочаткової досить високої ресурсності самої групи (відповідного

рівня здоров'я, матеріального забезпечення тощо), тобто збереження характеристик, приналежності до певної соціальної групи середнього віку.

Висновки з проведеного дослідження.

У нашому соціокультурному просторі ситуація зі старшою групою досить неоднозначна й не менш гостра попри мізерність пенсійного забезпечення. Наявні в українських старих ресурси загалом нижчі, ніж відповідні в їх західних ровесників. Середня тривалість життя в Україні суттєво нижча порівняно з іншими країнами Європи, модель старіння має вигляд старіння знизу – за рахунок високої смертності людей працездатного віку.

Тобто для актуалізації потенціалу, по-перше, уже необхідні вищі дотації в групу (порівняно з такими в розвинених країнах), наші програми соціального розвитку не повинні орієнтуватись і відштовхуватись від таких у розвинених країнах, а мають бути адекватними суспільній ситуації. По-друге, унаслідок низки криз, з якими протягом останніх десятиліть зустрілось українське суспільство, функціонування соціальних інститутів є малоефективним, тому населення не може розраховувати на суттєву допомогу з боку держави, особливо коли мова йде про групи, які потребують допомоги чи суттєвих вкладень (людей з обмеженими фізичними можливостями, людей старшого віку тощо). Вони опиняються в ситуації «тришкіного кафтана», коли «залатуються» (насамперед фінансово) найбільш проблемні сфери, необхідні для виживання суспільства в конкретний час, а мова про перспективний розвиток і майбутнє практично не ведеться. Більшість програм довготривалого розвитку в українському суспільстві відверто тхнуть популізмом, стратегічно непродумані та не забезпечені ресурсно, а тому слабо спрацьовують.

За таких умов виправданим вважаємо розрахунок на реалізацію внутрішніх потенцій самої групи, однак, по-перше, частково він уже задіяний (у нашому суспільстві понад два мільйони громадян продовжують працювати після виходу на пенсію), а по-друге, вимагає відновлення кредиту довіри до владних інститутів, який вщент підірваний десятиліттями облудних передвиборчих обіцянок і брехні з високих трибун [12].

Це досить проблемно, проте сподіватись на щось інше, окрім внутрішнього соціального потенціалу, насамперед старшої вікової групи, не доводиться. Принаймні такі резерви, на наше переконання, існують.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980–1980. – Т. 1. – 1980. – 229 с.
2. Афанасьев Д. Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «соціальний потенці-

ал» / Д. Афанасьєв // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2014. – Вип. 31. – С. 10–12.

3. Ворсовський О. Теоретико-методологічні основи інвестиційного потенціалу підприємства / О. Ворсовський // Інвестиції: практика та досвід. – 2007. – № 15. – С. 8–11.

4. Зараковский Г. Психологический потенциал индивида и популяции / Г. Зараковский, Г. Степанова // Человек. – 1998. – № 3. – С. 50–59.

5. Коленда Н. Соціальний потенціал: рівні формування та реалізації / Н. Коленда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sophus.at.ua/publ/2013_12_19_20_kampodilsk/sekcija_1_2013_12_19_20/socialnij_potencial_rivni_formuvannja_ta_realizacii/43-1-0-790.

6. Коленда Н. Соціальний потенціал: сутність та основні ознаки / Н. Коленда // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1. – С. 105–115.

7. Лесечко М. Соціальний капітал: проблеми розвитку й оцінки / М. Лесечко, А. Чемерис // Вісник державної служби України. – 2001. – № 3. – С. 88–94.

8. Маршалл А. Принципы экономической науки. Том III / А. Маршалл. – пер. с англ. – М. : Прогресс, 1993. – 352 с.

9. Міляєва В. Теоретичний аналіз поняття «потенціал особистості» / В. Міляєва, Н. Лебідь, Ю. Брус // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 20. – С. 405–415. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2017/05/20-38.pdf>.

10. Садова М. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості / М. Садова // Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія». – 2010. – Т. 15. – Вип. 9. – С. 102–109.

11. Потенціал // Словник української мови. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/potencial>.

12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016» / гол. ред. : В. Ворона, М. Шульга. – К. : Інститут соціології НАН України, 2016. – Вип. 3(17). – 550 с.

13. Тютюнник Н. Використання категорій «потенціал», «капітал» і «ресурс» у соціально-економічних дослідженнях / Н. Тютюнник, О. Ігнатова // Економіка промисловості. – 2012. – № 3–4(59–60). – С. 351–355.

14. Филиппов В. Социальный потенциал современной молодежи в условиях модернизации российского общества: социологический анализ : автореф. дисс. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04 / В. Филиппов. – М., 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cheloveknauka.com/sotsialnyy-potentsial-sovremennoy-molodyozhiv-usloviyah-modernizatsii-rossijskogo-obschestva-sotsiologicheskij-analiz#ixzz52iix63Zn>.

15. Шкаратан О. Социология неравенства. Теория и реальность / О. Шкаратан. – М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. – 528 с.

16. Штрыбул С. Социальный капитал и социальный потенциал: субъекты и функции : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01 / С. Штрыбул. – М., 2010. – 27 с.

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДИНАМІКИ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДО УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

MODERN THEORIES AND CONCEPTS OF RELIGIOUS DYNAMICS: THE POSSIBILITIES OF APPLICATION TO UKRAINIAN REALITIES

У статті наголошується на необхідності відмови від крайнощів секуляристського розведення релігії та суспільства, досліджуються потенціальні можливості інституційного впливу релігії на всю систему функціонування суспільства. Простежується певна суперечність: форми та способи суспільно-релігійних відносин демонструють досить значну варіативність у різних суспільствах, натомість в теоретичних розвідках щодо характеру та майбутнього цих відносин переважають широкі узагальнення, які лише доволі аморфно пов'язані з перебігом подій стосовно окремих держав. Розводяться поняття секуляризації як об'єктивного процесу, який мав місце насамперед у найрозвиненіших країнах Європи (але також у тих країнах, які орієнтувалися на західну модель розвитку), та теорія секуляризації, яка намагається описати, пояснити та спрогнозувати цей процес. Аналізуються умови та чинники десекуляризації, обґрунтованість заперечень ідеї про зв'язок секуляризації та модернізації. Доводиться доцільність дослідження функціональних трансформацій релігії в сучасному українському суспільстві з позицій підходу, що визнає десекуляризацію в Україні як превалюючий процес, що своєю чергою є підставою для визначення як основного вектору змін відновлення релігії своєї соціальної значущості.

Ключові слова: релігія, секуляризація, десекуляризація, інституційні зміни, модернізація, українське суспільство.

В статье отмечается необходимость отказа от крайностей секулярного разведения религии и общества, исследуются потенциальные возможности институционального влияния религии на всю систему функционирования общества. Прослеживается определенное противоречие: формы и способы общественно-религиозных отношений демонстрируют довольно значительную вариативность в различных обществах, зато в теоретических исследованиях о характере и будущем этих отношений преобладают широкие обобщения, довольно аморфно связанные с ходом событий относительно отдельных государств. Разводятся понятие секуляризации как об'ективного процесса, который имел место прежде всего в развитых странах Европы

(но также в тех странах, которые ориентировались на западную модель развития), и теорию секуляризации, которая пытается описать, объяснить и спрогнозировать этот процесс. Анализируются условия и факторы десекуляризации, обоснованность возражений против идеи о связи секуляризации и модернизации. Доказывается целесообразность исследования функциональных трансформаций религии в современном украинском обществе с позиций подхода, признающего десекуляризацию в Украине превалирующим процессом, что, в свою очередь, является основанием для определения в качестве основного вектора изменений восстановления религией своей социальной значимости.

Ключевые слова: религия, секуляризация, десекуляризация, институциональные изменения, модернизация, украинское общество.

The article notes the need to abandon the extremes of secular breeding of religion and society, explores the potential possibilities of the institutional influence of religion on the entire system of society. There is a certain contradiction: the forms and methods of social and religious relations demonstrate quite significant variability in different societies, but in the theoretical studies on the nature and future of these relations, broad generalizations are prevailed which quite amorphous associated with the course of events relative to individual states. The concept of secularization as an objective process, which took place primarily in the developed countries of Europe (but also in those countries that were oriented towards the Western model of development), is differed from concept of the theory of secularization, which tries to describe, explain and predict this process. The conditions and factors of dесекуляризации, the validity of objections against the idea of the relationship of secularization and modernization are analyzed. It proves the feasibility of studying the functional transformations of religion in modern Ukrainian society from the standpoint of an approach that recognizes the dесекуляризации in Ukraine as the prevailing process, which in turn is the basis for identifying religion as its main social significance as the main vector of change.

Key words: religion, secularization, dесекуляризации, institutional changes, modernization, Ukrainian society.

УДК 316.74:2

Паращевін М.А.

к. соц. наук,
старший науковий співробітник
Інституту соціології
Національної академії наук України

Постановка проблеми. Хоч релігія належить до найстаріших форм суспільної свідомості, що протягом століть відрізняється масовою поширеністю, роль, місце і функції релігії протягом її існування не залишалися незмінними. Після досить тривалого періоду занепаду є підстави говорити навіть про певний ренесанс клерикальних ідей. На рубежі XX – XXI ст. відбувається релігійне відродження мало не по всьому світі – масове зростання нових релігійних рухів, посилення впливу радикального ісламу,

активізація релігійних організацій в обговоренні різноманітних суспільних проблем, Дискурсивна логіка підказує необхідність відмови від крайнощів секуляристського розведення релігії та суспільства, а разом з цим постає питання потенціальних можливостей інституційного впливу релігії на всю систему функціонування суспільства та його окремих соціальних інститутів. Простежується певна суперечність: форми та способи суспільно-релігійних відносин демонструють досить значну варіативність

у різних суспільствах, натомість в теоретичних розвідках щодо характеру та майбутнього цих відносин переважають широкі узагальнення, які лише доволі аморфно пов'язані з перебігом подій стосовно окремих держав. Наслідком цього стає високий ризик помилок у регуляції соціально-релігійної сфери (можливими є як суттєва переоцінка, так і недооцінка значущості релігійного чинника), тож наразі системний аналіз потенціального спектру можливостей релігійного впливу є вельми нагальним.

Огляд основних напрямів досліджень.

Традицію дослідження соціальної ролі релігії з погляду її динаміки заклали ще засновники соціології Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер. Розширенням дослідницького поля суспільно-релігійних взаємодій стала теорія секуляризації, класичну версію якої сформулювали П. Бергер (P. Berger), Б. Вілсон (B. Wilson) Т. Лукман (T. Luckman), Н. Луман (N. Luhmann). В подальшому стан релігії в суспільстві аналізували Р. Белла (R. Bellah), С. Брюс (S. Bruce), Ф. Горські (Ph. Gorsky), К. Доббелер (K. Dobbelaere), Р. Інглхарт (R. Inglehart), Д. Мартін (D. Martin), П. Норріс (P. Norris), Т. Парсонс (T. Parsons), М. Чавес (M. Chaves).

Особливості сучасної релігійності розглядалися в працях З. Баумана (Z. Bauman), У. Бека (U. Beck), Г. Деві (G. Davie), Д. Ерв'є-Леже (D. Hervieu-Leger). Характер суспільно-релігійних процесів у Східній Європі, зокрема й на пострадянському просторі, аналізували такі дослідники, як Е. Гріллі (A. Greeley), Дж. Еванс (G. Evans), Е. Елбакян, К. Носмор-Болл (K. Northmore-Ball), М. Томка (M. Tomka).

Чималий доробок щодо впливу релігії на сучасне життя накопичений у вітчизняній науці. Взаємодію релігії з базовими підсистемами суспільства вивчали Н. Зайцева-Чіпак, С. Здіорук, зміст функцій релігії розглядали Л. Виговський, А. Колодний, Л. Филиппович, А. Арістова, О. Недавні, особливості особистої релігійності аналізували А. Биченко, О. Вишняк, Н. Гаврилова, В. Докаш, Р. Халіков, О. Козловський, Н. Кочан, С. Сальнікова, роль релігії у становленні громадянського суспільства досліджували О. Бучма, О. Лавринович, В. Титаренко, особливості діяльності релігійних організацій розглядали О. Іванкова-Стецюк, О. Горкуша, Т. Брік, П. Яроцький.

Однак, незважаючи на масштабність вивчення питань, пов'язаних із суспільно-релігійними відносинами, здійснені дослідження не створюють цілісної картини соціально-інституційної дії релігії в нашому суспільстві.

Метою статті є теоретична інтерпретація застосування основних теоретико-соціологічних підходів до суспільно-релігійної динаміки в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ ст. найбільш впливовою (навіть

можна сказати парадигмальною) теорією, яка пояснювала поточний стан взаємовідносин релігії та суспільства, описувала чинники, які сформували саме такі відносини, та намагалася спрогнозувати подальшу еволюцію цих відносин, була теорія секуляризації. Розробки прихильників цієї теорії ввели в соціологічний ужиток сам термін «секуляризація». Адже термін «секуляризація» не є однозначним, і можна говорити принаймні про два основних значення. Перше, юридичне, з'явилося доволі давно й означало позбавлення Церкви її земельних володінь та іншої нерухомості на користь держави. Така секуляризація мала місце в країнах Західної Європи під час і після Реформації ХVI ст.; у Росії секуляризацію здійснювали царський уряд у ХVIII ст. і більшовики у 20-х роках ХХ ст. Друге, соціологічне, значення пов'язане з оцінкою тих процесів, які мали місце в суспільствах Західної Європи протягом її соціокультурної модернізації. А саме: у соціологічному тлумаченні секуляризація – це головним чином процес звільнення різних сфер життя суспільства, свідомості та поведінки особи з-під впливу релігії та Церкви (результатом чого стає поява секуляризованих / секулярних суспільств). Як пише Д. Узланер, «у ХІХ столітті «секуляризація» з вузького – політико-юридичного – перетворюється на більш загальне поняття, яке позначає процес вивільнення культури в цілому з-під впливу релігії, насамперед християнської» [1]. Класик соціології релігії і один з основних розробників теорії секуляризації Б. Вілсон дав містке визначення секуляризації як процесу, «коли релігійні інститути, дії та свідомість утрачають свою соціальну вагу» [2, с. 274]. Теорія секуляризації сформувалася саме як соціологічне відображення цього процесу, і в 1960–1970-х роках мала майже одноголосне визнання суспільствознавців.

Одразу зазначу, що аналітично має сенс розводити секуляризацію як об'єктивний процес, який мав місце насамперед у найрозвиненіших країнах Європи (але також у тих країнах, які орієнтувалися на західну модель розвитку), та теорію секуляризації, яка намагається описати, пояснити та спрогнозувати цей процес. Щодо першого, практично ніхто не заперечує реальності секуляризації як втрати (або суттєвого зменшення) соціальної значущості релігії. Навіть рішучий опонент теорії секуляризації Р. Старк погоджується, що має місце «зменшення соціальної сили релігійних інституцій, які колись домінували, тоді як інші соціальні інституції <...> позбулися колишнього релігійного домінування» [3, р. 252]. Суперечки точаться головним чином стосовно того, наскільки великим є це зменшення і чи триває воно в сучасних умовах, або чи не відбувається зворотний процес повернення релігією свого

суспільного впливу. Що ж до теорії секуляризації, то на сьогодні її базові положення активно спростовуються, а ті, хто все ж поділяє цю теорію, намагаються її модифікувати, аби відбити найбільш очевидні критичні закиди.

Якщо спробувати визначити суть класичної теорії секуляризації, то вона полягає в тому, що внаслідок процесу модернізації (тобто всього комплексу соціальних змін, який був пов'язаний із модернізацією) релігія втрачає свою соціальну значущість, причому цей процес є прогресуючим (тобто з часом витіснення релігії із суспільного життя зростатиме). Також (хоча сучасні прихильники теорії секуляризації це й заперечують) з такого погляду логічно випливають два висновки: 1) мірою того, як модернізація відбуватиметься в інших, ще немодернізованих суспільствах, у них матиме місце така ж секуляризація; 2) особиста релігійність також зменшуватиметься, оскільки зменшуватиметься як присутність релігійних організацій у публічному просторі, так і потреба індивідів у релігії внаслідок покращення умов життя та відносно зростання безпеки щодо традиційних ризиків.

Базовим щодо теорії секуляризації є уявлення про її зумовленість процесами модернізації. П. Бергер (колишній фундатор теорії секуляризації, а на даний час її активний критик вважає, що в основі теорії секуляризації лежить проста ідея, що «модернізація неминує веде до занепаду релігії як у суспільстві, так і в індивідуальній свідомості» [4, р. 2]. Йому опонує Д. Узланер, стверджуючи, що коли соціологи побачили, що секуляризація є нерозривно пов'язаною з наявними на той час уявленнями про модернізацію, вони «стали говорити не просто про вплив модернізації на релігію, але саме про секуляризацію як наслідок модернізації» [1].

З погляду прихильників теорії секуляризації наслідками процесу модернізації для релігії є:

- втрата здатності релігії як соціального інституту виконувати свої функції. Така втрата зумовлюється функціональною диференціацією суспільства, тобто тим, що в процесі ускладнення суспільства на зміну злитості основних функцій приходить ситуація виокремлення окремих інститутів, які відповідають за різні суспільні сфери, перебирають на себе різні функції, при цьому керуючись власними цінностями, нормами, правилами. І релігія в процесі секуляризації стає однією з таких підсистем, на рівні з іншими або навіть менш важливою за інші;

- «приватизація» релігії, тобто витіснення її в приватну сферу життя, перетворення на приватну справу кожного індивіда, коли присутність релігії в публічній сфері юридично або фактично обмежується або взагалі забороняється;

- віднесення релігії до розряду приватних справ призводить до зменшення соціальної ролі масової організованої релігії (тобто релігійні організації, Церкви як такі залишаються, зберігають свою структуру й ієрархію, але втрачають безпосередній вплив на широкі маси населення; перетворюються на організацію із забезпечення специфічного «товару» – божої благодаті й спасіння);

- втрата релігією впливу на прийняття рішень, безпосередньо з нею не пов'язаних. Як писав в одній зі своїх праць Б. Вілсон, «для окремих індивідів або груп релігія, звичайно, може залишатися потужним, а можливо, навіть й найпотужнішим фактором у їхньому житті. Але це не поширюється на всю сукупність людей у західному суспільстві, незалежно від того, ходять вони до церкви чи ні» [5, XII];

- зменшення масштабів і характеру особистої релігійності. Це одне з найскладніших питань. У перших розробників теорії секуляризації (Б. Вілсона, П. Бергера) ця ідея існувала латентно. Нинішні прихильники теорії секуляризації відмежовуються від такого тлумачення (внаслідок очевидного збереження особистої релігійності навіть у високо секуляризованих суспільствах), зосереджуючись саме на зменшенні соціальної значущості релігії.

Водночас слід наголосити, що практично ніхто з прихильників цієї теорії не стверджував, що секуляризація веде до зникнення релігії як такої, до повної атеїзації суспільства. Тобто секуляризація розглядається скоріше як процес, який діє на макрорівні (на рівні соціальних інститутів), як втрата суспільної значущості релігії, як руйнація її ідеологічної ролі. М. Чавес писав, що «секуляризацію найкраще розуміти не як занепад релігії, а як зменшення діапазону релігійного впливу» [6, р. 750].

Критика цієї теорії відбувалася за кількома напрямками. По-перше, це заперечення наріжної ідеї про зв'язок секуляризації та модернізації. Наприклад, П. Бергер заперечує поширену прив'язку секуляризації до модернізації, зазначаючи, що «звичайно, модернізація має певні секуляризаційні ефекти, в одних місцях більші, ніж в інших. Але вона також викликає потужні рухи контрсекуляризації» [4, р. 3].

По-друге, це вказівка на очевидне зростання по всьому світу різноманітних релігійних рухів, що аж ніяк не відповідає уявленням про прогресуючий занепад релігій [7].

По-третє, це критика тези про приватизацію релігії. Переворот у цьому сенсі зробила книга Х. Казанови (1994 р.). Він акцентує увагу на тому, що вже тривалий час глобальною тенденцією (трендом) у релігійній сфері є саме деприватизація [8]. При цьому релігії стають «публічними», коли вони, з одного боку, входять до «публічної сфери» (отримуючи, відповідно, «публіситі»), а з другого – коли різні

«публіки» (мас-медіа, соціальні науковці, професійні політики та «публіка загалом») починають звертати увагу на релігію. Тобто має місце двосторонній рух – і самі релігії прагнуть стати соціально впливовими суб'єктами, і різноманітні секулярні суб'єкти починають «де-факто» або й «де-юре» визнавати такий вплив і право релігійних організацій на участь у громадському та політичному житті.

По-четверте, з використанням великих масивів даних доводиться, що уявлення як про зменшення прихильності населення до релігійних організацій, так і про зменшення особистої релігійності в модерних суспільствах, є хибними. Єдиними винятками тут, за оцінкою П. Бергера, є Західна та Центральна Європа (з географічного погляду), а з соціального погляду – «міжнародна культурна еліта, яка, по суті, є розширенням просвітницької європейської інтелігенції до світового масштабу. Вона всюди в меншості, але є доволі впливовою» [9, с. 10].

По-п'яте, критикуються уявлення про існування «точки відліку», тобто такого стану, коли релігія панувала в суспільстві. Наприклад, розглядаючи Західну Європу, Р. Старк переконує нас, що навряд чи можна стверджувати, що на сьогодні релігійність населення є нижчою і слабшою, ніж вона була у Середні віки чи Новий час.

По-шосте, критикуються «глобалістські» претензії теорії секуляризації з демонстрацією її очевидної обмеженості полем західно-європейської цивілізації. Зокрема Б. Тернер пише, що «сьогодні серед соціологів існує загальна згода стосовно того, що так звана теза про секуляризацію 1960–1970-х років була надто вузько сконцентрована на Північній Європі, і якщо вона й пролила деяке світло на постхристиянське суспільство розвинених індустріальних країн, то мала мало відношення до того, що відбувалося за межами цього європейського континенту» [10, с. 24].

Результатом очевидної невідповідності «простої» теорії секуляризації сучасним реаліям стали, з одного боку, відхід від неї частини її колишніх прихильників, а з другого – намагання решти сформулювати відповідь на критичну навалу, що призвело до модифікування цієї теорії.

Першою «лінією оборони» є вказівка на те, що чимало критиків спростовують не саму теорію секуляризації, а її спотворену версію (яку самі ж собі й придумали). Зокрема, С. Брюс відкидає закиди щодо того, що теорія секуляризації передбачала фінальну атеїзацію суспільства, незворотність та універсальність секуляризаційних змін [11].

Крім цього, можна висловлювати заперечення щодо інтерпретації існуючих емпіричних даних про релігійність населення. Наприклад,

захисники теорії секуляризації обґрунтовують, що ті показники релігійності США, які фіксуються в масових опитуваннях, є доволі завищеними; також демонструється, що відвідуванню церков американцями надається скоріше соціального, а не релігійного значення. С. Брюс [11] зазначає, що більша релігійність населення США може бути пов'язаною з тим, що близько 10% населення цієї країни є іммігрантами в першому поколінні, причому переважно вони є вихідцями з Мексики, країн Карибського басейну та країн Азії (тобто тих країн, яких модернізація та секуляризація торкнулися значно менше). Д. Воас і М. Чавес, здійснивши аналіз міжпоколінних змін особистої релігійності в США та кількох інших країнах, на багатому емпіричному матеріалі обґрунтовують, що «релігійність у Сполучених Штатах протягом десятиліть зменшується, хоча повільно» [12, р. 1548].

Зважаючи на викладене, ті напрями критики, які виписані вище в 4 та 5 пунктах списку претензій до теорії секуляризації, можна вважати некоректними як за сутністю (теорію секуляризації в цьому разі критикують за те, чого вона не стверджувала), так і з емпіричного погляду (адже існуючі емпіричні дані не дають змоги зробити однозначного обґрунтованого висновку, а є радше окремими аргументами на користь або проти факту секуляризованості модерних суспільств).

Також і другий пункт (щодо релігійного відродження по всьому світу) лише частково стосується самої теорії секуляризації. Адже ця теорія постулювала, що релігійний «занепад» матиме місце в модернізованих суспільствах, тоді як факти активізації ролі релігії в суспільному житті мають місце переважно в країнах, модернізація яких є дуже обмеженою (наприклад, у ісламських країнах). У модернізованих же країнах повернення релігії в публічну сферу супроводжується більше процесами на мікрорівні (рівні особистої релігійності) і не приводить до помітного впливу на базові суспільні інститути.

Решту ж пунктів (неоднозначність зв'язку секуляризації та модернізації, деприватизація релігії, територіальна та конфесійна обмеженість процесів секуляризації) заперечити важко, і це приводить до появи модифікованих версій теорії секуляризації. Зокрема, має місце або відмова від зумовленості секуляризації модернізацією, або визнання нелінійності зв'язку між цими феноменами, визнання необов'язковості приватизації релігії (зосередження на обмеженості секуляризації макrorівнем), та визнання територіальної обмеженості процесів секуляризації.

Ю. Габермас також не вважає за потрібне відмовлятися від теорії секуляризації, адже, за його словами, наявні дані опитувань

Характеристики секулярного стану суспільства

На інституційному рівні	На особистісному рівні
Втрата релігією певних функцій або втрата нею монополії на якісь функції (зокрема, втрата інтегративної та легітимативної функцій унаслідок релігійного плюралізму) і визнання нею своєї вторинності	Байдужість до релігії (перевага арелігійного світогляду)
Пристосування релігії до «світу» (її змирщення)	Переважає світських пояснень світу над релігійними, раціоналізація мислення, ставлення до релігії як до одного з можливих світоглядів (причому йдеться не про просту терпимість до інших релігій та світських світоглядів, а саме свідоме визнання того, що вони, так само, як і релігійні світогляди, можуть бути носіями істини)
Трансформація релігійних вірувань та інститутів у світські альтернативи	Перетворення релігії на справу особистого вибору
Десакралізація світу, відмова від пошуку сакральних сенсів для обґрунтування побудови суспільного життя	
Занепад релігійного змісту у мистецтві, філософії, літературі	
Приватизація релігії, витіснення в приватне життя людини	
Занепад інституційної релігії (зменшення показників церковної належності та звернення до церков	

по всьому світу «на диво переконливо підтверджують правильність тези про неминучість секуляризації» [13].

Як модифікацію теорії секуляризації також можна розглядати побудови, в яких йдеться про неоднорідність цього процесу, про можливість того, що він відбуватиметься у різних сферах з різною швидкістю або взагалі в одних сферах (на одних рівнях), але не відбуватиметься на інших. Зокрема, К. Доббелер пропонує розглядати секуляризацію на трьох рівнях:

- на макрорівні (на рівні загальної структури суспільства, коли відбувається її функціональна диференціація);
- на мезорівні (на рівні релігійних організацій, коли останні, а також пов'язана з ними релігійна практика, втрачають своє значення, зокрема шляхом втрати монополії на представлення релігії);
- на мікрорівні (на рівні індивідів, коли відбувається приватизація релігії, з витісненням релігії з публічної сфери в приватну, що супроводжується зниженням показників відвідування церков, молитов тощо) [14, р. 17–22].

На нашу думку, теорія секуляризації (саме як теорія) зазнала скоріше невдачі. Але це не заперечує реальність і значущість процесу секуляризації та стану секулярності. І саме щодо опису та намагання пояснення цього процесу (стану) розробки, здійснені в межах теорії секуляризації, є цікавими та корисними. Адже саме з огляду на ці розробки можна операціоналізувати показники (індикатори), які б уможлилювали оцінювання міри секуляризованості нашого суспільства.

Перелік характерних проявів процесу секуляризації, визначених різними дослідниками, є доволі великим. Якщо спробувати підсуму-

вати оцінки, то можна помітити, що наслідки секуляризації проглядаються на двох рівнях – інституційному й особистісному. Ці два рівні є взаємопов'язаними, але не обов'язково мають лінійну залежність (тобто секуляризація на одному рівні не обов'язково проявляється такою ж мірою на іншому рівні). Характеристиками секулярного стану суспільства на кожному з цих рівнів є такі (див. табл. 1).

Висновки. Говорити про певне суспільство як про секулярне можна говорити тоді, коли в ньому наявні названі характеристики. При цьому міра поширеності цих характеристик може бути різною; відповідно різною буде й міра секуляризованості. Зростання показників за якимись характеристиками (скажімо, збільшення кількості осіб, які самостійно формують свої релігійні уявлення, або прогресуюча втрата релігією здатності виконувати якусь функцію) буде свідченням процесу секуляризації. При цьому треба визнати, що секуляризація не є односпрямованим процесом, і можливий рух як у напрямі секуляризації, так і назад. Тож зменшення цих показників (якихось окремих або всіх разом) свідчатиме про десекуляризацію. Також варто відмітити, що: 1) процеси секуляризації / десекуляризації можуть відбуватися в різних суспільних сферах з різною швидкістю і в різних масштабах; 2) секуляризація в одних сферах може супроводжуватися десекуляризацією в інших.

Систематизація існуючих в соціології концептуальних підходів до функціонування релігії як соціального інституту в модерних суспільствах дозволяє вважати обґрунтованим висновок про те, що евристичний потенціал кожного з цих підходів певною мірою придатний для дослідження функціональних трансформацій релігії в сучасному українському

суспільстві, оптимальним для виявлення відповідних закономірностей є підхід, що ґрунтується на визнанні десекуляризації як превалюючого процесу, що є своєю чергою підставою для констатації в якості основного вектору відновлення релігією своєї соціальної значущості.

Проектуючи стан суспільно-релігійної свідомості і практик в Україні на систему різнорівневих критеріїв оцінки характерних ознак секулярності, наведених в табл. 1, отримуємо підстави стверджувати, що до переліку чинників, які зумовлюють актуальні трансформаційні процеси інституту релігії в Україні, належать: на рівні вірян – типові особливості свідомості віруючих України (гібридне поєднання орієнтацій на релігію та водночас на секулярну парадигму організації взаємодії різних соціальних інститутів, архаїзація свідомості попри поширення модерних інформаційних технологій, індивідуалізм та егоїзм, атомізація індивідів); на рівні релігійних організацій – брак бажання та ресурсів для нарощування обсягів своїх соціальних функцій; на макрорівні – нагальна потреба населення у заповненні ціннісного-світоглядного вакууму, який утворюється під час заміщення попереднього ціннісного універсуму новітнім.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Узланер Д.А. В каком смысле современный мир может быть назван постсекулярным / Д.А.Узланер // Континент. – 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/continent/2008/136/u20.html>.
2. Вілсон Б. Соціологія релігії / Б. Вілсон. – Київ : Наукове видавництво «АКТА», 2002. – 344 с.
3. Stark R. Secularization, R.I.P. (rest in peace) / R. Stark // Sociology of Religion. – 1999. – Vol. 60. – No. 3. – P. 249–273.
4. Berger P.L. The desecularization of the world: a global overview / P.L. Berger // The desecularization of the world: resurgent religion and world politics / ed. P.L. Berger. – Washington, D.C. : Grand rapids, 1999. – P. 1–18.
5. Wilson B. Religion in secular society: a sociological comment / B. Wilson. – London : Watts, 1966. – 368 p.
6. Chaves M. Secularization as Declining Religious Authority / M. Chaves // Social Forces. – 1994. – Vol. 72. – No. 3. – P. 749–774.
7. Єленський В.Є. Едемський сад: вигнання і повернення / В.Є. Єленський // Критика. – 2004. – Грудень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kritiki.net/2004/12/22/edemskij-sad-vignannya-ta-povernennya-chastina-1>.
8. Casanova J. Public Religions in the Modern World / J. Casanova. – Chicago : Univ. Chicago Press, 1994. – 330 p.
9. Бергер П. Фальсифицированная секуляризация / П. Бергер // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – № 2(30). – С. 8–20.
10. Тернер Б. Религия в постсекулярном обществе / Б. Тернер // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. – № 2(30). – С. 21–51.
11. Bruce S. God is Dead: Secularization in the West. – Oxford, 2002. – 288 p.
12. Voas D. Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis? / D. Voas, M. Chaves // American Journal of Sociology. – 2016. – Vol. 121. – No. 5. – P. 1517–1556.
13. Хабермас Ю. Против «воинствующего атеизма». «Постсекулярное» общество – что это такое? / Ю. Хабермас // Русский журнал. – 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russ.ru/pole/Protiv-voinstvuyuschego-ateizma>.
14. Dobbelaere K. Secularization: An Analysis at Three Levels / K. Dobbelaere. – Brussel : Presse Interuniversitaires Européennes, 2002. – 214 p.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ВПЛИВОМ ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION UNDER THE INFLUENCE OF ELECTRONIC TECHNOLOGIES

У статті досягнуто мету, яка полягає у побудові характеристик векторів трансформації вищої освіти під впливом електронних технологій. Завданнями статті є: а) визначення напрямів впровадження електронних технологій в інформаційному суспільстві; б) характеристика впливу електронних технологій на інституційні трансформації вищої освіти. В результаті проведеного аналізу автором зроблено висновок про те, що у сфері соціокультурних відносин формується підвищена потреба в університеті як регіональному центрі розвитку інтернет-технологій, але на управлінському і безпосередньо навчальному рівнях діяльності для університету більш перспективною виявляється «консервативна» позиція, спрямована на поетапну і комплексну інтеграцію цих технологій в паралельні процеси модернізації вищої школи, пов'язані зі збереженням якості освіти, фінансової успішності вузів тощо. Наголошено на тому, що особливого значення набуває дослідницька орієнтація не на вивчення аспектів «подвоєння» освітніх структур у зв'язку з появою нових форм комунікації, а на пошук механізмів адаптації стандартів якості університетської освіти, в тому числі розробки інноваційних моделей мережевого навчання. Констатовано, що інерційні процеси, які мають місце в закладах вищої освіти у зв'язку із застосуванням електронних технологій, розгортаються на ґрунті протиріччя між інформаційною культурою професорсько-викладацького складу, сформованою в умовах індустріального суспільства, та інформаційною культурою сучасного українського студентства, орієнтованою на повсякденне використання електронних засобів навчання. Визначено, що інформаційно-комунікаційні (електронні) технології змінюють соціально-топологічну структуру трудових процесів, систему навичок їх учасників, змінюють саме бачення, ідентифікацію професій в аспекті їх розототожнення із фізичним простором виробництва. У контексті зазначеного впровадження інформаційно-комунікаційних (електронних) технологій у навчальний процес вищих закладів освіти спричиняє трансформації трудової діяльності, зайнятості, вимог до навичок, що пред'являються до претендентів на робочі місця.

Ключові слова: електронні технології, інформатизація, глобалізація, вища освіта, технічні вищі, електронне навчання.

В статье достигнута цель, которая состоит в построении характеристик векторов трансформации высшего образования под влиянием электронных технологий. Задачами статьи есть: а) определение направлений внедрения электронных технологий в информационном обществе; б) характеристика влияния электронных технологий на институциональные трансформации высшего образования. В результате проведенного анализа автором сделано вывод о том, что в сфере социокультурных отношений формируется повышенная потребность в университете как региональном центре развития интернет-технологий, но на управленческом и непосредственно учебном уровнях деятельности для университета более перспективной оказывается «консервативная» позиция, направленная на поэтапную и комплексную интеграцию этих технологий в параллельные процессы модернизации высшей школы, связанные с сохранением качества образования, финансовой успеваемости вузов и так далее. Акцентируется внимание на том, что особое значение приобретает исследовательская ориентация не на изучение аспектов «удвоения» образовательных структур в связи с появлением новых форм коммуникации,

а на поиск механизмов адаптации стандартов качественного университетского образования, в том числе разработки инновационных моделей сетевого обучения. Констатовано, что инерционные процессы, которые имеют место в учреждениях высшего образования в связи с применением электронных технологий, разворачиваются на почве противоречия между информационной культурой профессорско-преподавательского состава, сформированного в условиях индустриального общества, и информационной культурой современного украинского студентства, ориентированного на ежедневное использование электронных средств обучения. Определено, что информационно-коммуникационные (электронные) технологии меняют социально-топологическую структуру трудовых процессов, систему навыков их участников, меняют само видение, идентификацию профессий в аспекте их отождествления с физическим пространством производства. В контексте обозначенного внедрение информационно-коммуникационных (электронных) технологий в учебный процесс высших учреждений образования вызывает трансформации трудовой деятельности, занятости, требований к навыкам, что предъявляются к претендентам на рабочие места.

Ключевые слова: электронные технологии, информатизация, глобализация, высшее образование, технические вузы, электронное обучение.

The article achieves the goal of constructing the characteristics of the transformation vector of higher education under the influence of electronic technologies. The tasks of the article are: a) determination of the directions of introduction of electronic technologies in the information society; b) a description of the influence of electronic technologies on the institutional transformation of higher education. As a result of the analysis, the author concludes that in the sphere of socio-cultural relations there is a growing need for the university as a regional center for the development of Internet technologies, but on the managerial and directly academic levels of activity for the university, a "conservative" position, aimed at phased and the complex integration of these technologies into parallel processes of modernization of higher education associated with the preservation of the quality of education, financial success of universities, etc. Emphasized but on the fact that the research orientation focuses not on the study of the aspects of the "doubling" of educational structures in connection with the emergence of new forms of communication, but on the search for mechanisms for adapting the standards of high-quality university education, including the development of innovative models of network learning.

It was stated that the inertial processes taking place in higher education institutions in connection with the use of electronic technologies unfold on the basis of contradictions between the information culture of the teaching staff formed in the conditions of industrial society and the informational culture of contemporary Ukrainian student oriented on the day-to-day the use of electronic learning tools. It is determined that information and communication (electronic) technologies change the socio-topological structure of labor processes, the system of skills of their participants, change the vision, the identification of professions in the aspect of their identification with the physical space of production. In the context of this introduction of information and communication (electronic) technologies into the educational process of higher education institutions causes the transformation of labor activity, employment, skills requirements for applicants for jobs.

Key words: electronic technologies, informatization, globalization, higher education, technical higher education, e-learning.

УДК 316.74:37:004(045)

Половая Н.О.,
викладач
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. Освіта є одним із найважливіших компонентів в інформаційному та постінформаційному суспільстві і потребує постійної відповідності всім вимогам мінливого світу.

Інформаційне та постінформаційне суспільство є тими типами суспільств, у яких фундаментом соціальних взаємодій стають інформаційно-комунікаційні (електронні) технології, які опосередковують собою діяльність як соціальних спільнот, інституцій, суспільства, так і мікрорівневі комунікації окремих осіб.

Оскільки рушієм прогресу і великою цінністю в інформаційному та постінформаційному суспільстві є інтелектуальний капітал та супутня йому інформаційна мобільність, вища школа кожної держави, має створювати умови для зростання цього капіталу та відповідної мобільності серед викладачів і серед студентів.

Інформаційно-комунікаційні (електронні) технології є засобами зростання інтелектуального капіталу та інформаційної мобільності, оскільки їх застосування в навчальному процесі уможливорює отримання якісної вищої освіти внаслідок інтенсифікації інформаційного обміну, дистанційованого доступу до освітніх ресурсів, принципової зміни соціальних ролей викладачів та студентів, розширення спектру соціальної мобільності в кіберпросторі.

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес закладів вищої освіти технічного спрямування часто обмежується рядом чинників, які належать до інформаційної культури педагогічної спільноти та студентства. Своєю чергою саме від інформаційної культури залежить рівень готовності педагогів та студентства використовувати зазначені технології у навчальному процесі.

Сама ж інформаційна культура та її конкретні прояви є залежними від соціально-інституційного контексту закладу вищої освіти відповідного профілю (спрямування). В залежності від цього контексту впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, готовність працювати з ними буде мати відповідні емпіричні особливості, які потребують урахування під час теоретичного дослідження цього процесу.

Визначення цієї готовності є результатом побудови емпіричної моделі, індикаторами якої є: а) рівень актуальності впровадження електронних технологій у навчальний процес ВНЗ, рівня їх значущості та типових проблем впровадження; б) доцільність використання електронного навчання для отримання освіти на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях; в) ефективність застосування електронного навчання в конкретних сегментах вищої освіти; г) прогностика попиту на електронну вищу освіту та її потенційну цільову аудиторію;

д) оцінка дистанційного навчання викладачами; е) оцінка технологій віртуального навчання; є) професійні якості викладача в умовах інформатизації вищої освіти (адаптивність, гнучкість, інформаційна мобільність тощо).

Мета статті. Метою статті є побудова характеристик векторів трансформації вищої освіти під впливом електронних технологій.

Завданнями статті є: а) визначення напрямів впровадження електронних технологій в інформаційному суспільстві; б) характеристика впливу електронних технологій на інституційні трансформації вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблеми впровадження електронних технологій в систему вищої освіти стало предметом всебічного міждисциплінарного вивчення провідними вченими і дослідниками. Найзначнішими були впровадження в системах освіти США, Японії, Китаю та інших високорозвинених мережевих суспільств [1, с. 25–26].

Сучасну вищу освіту не можна уявити без освоєння електронних технологій, процес проникнення яких відбувається паралельно із впровадженням інноваційних освітніх технологій, організацією на їх основі міжкультурних проектів, що змінюють інституційну архітектуру вищої освіти.

Ретроспективний аналіз проникнення електронних технологій у вищу освіту показав, що їх поява була спричинена низкою передумов соціально-економічного, науково-технічного і соціокультурного походження. Теоретичними основами включення електронних технологій у навчальний процес вищої освіти слугували концепції інформаційного суспільства.

Термін «інформаційне суспільство» став органічною частиною соціологічного тезаурусу. Попри мультиверсійність розуміння зазначеного явища як особливого типу соціальної системи, не викликає сумнівів існування в соціології нового проблемного поля, створеного розвитком інформаційних і комунікаційних технологій. На це звертають увагу такі дослідники, як Ж. Аллан, З. Бауман, В. Іванов, О. Ієзуїтов, М. Карпенко та інші [1, с. 20–40; 3, с. 80–120; 2, с. 20–150; 5, с. 115–120; 6, с. 37–39; 7; 8, с. 62–65].

У цьому сенсі ідея інформаційного суспільства є концептуальною основою спроб об'єднання найрізноманітніших феноменів: нових технологій, змін в образі життя, політичних інститутів, форм дозвілля тощо, тобто в єдиному соціальному контексті. Природно припустити, що пояснення цих нових соціальних явищ має запропонувати соціологічна наука. Однак, як зазначає Ф. Уєбстер, сучасна західна соціологія не досягла значних просувальних в аналізі впливу Інтернету і електронних технологій на дизайн соціальної системи [19, с. 60–61].

Втрата концептуальної цілісності в аналізі інформаційного суспільства відбулася під впливом постмодерністської критики. Відмова від макротеорій була результативною в емпіризмі та втраті метатеоретичного рівня аналізу соціальних явищ.

Істотним утрудненням, яке позначилося на рівні осмислення проблематики інформаційного суспільства, стало протиріччя сучасної західної соціології в осмисленні структури і агента (дії). Протиставлення агентів і структур має неминучим наслідком розуміння нових технологій як феноменів структурного плану і, відповідно, спричиняє зміщення фокусу уваги в дослідженні електронних технологій в площину технологічного детермінізму [16, с. 88–99].

Основи систематизованого аналізу розвиненого суспільства епохи пізнього капіталізму було закладено в працях Д. Белла [4]. Концепція постіндустріального суспільства розвиває традицію Просвітництва, яке пов'язувало суспільний прогрес з послідовним поліпшенням умов матеріального життя людини. Шеріг постулатів Белла є відтворенням ідей позитивістської філософії О. Конта, Г. Спенсера, марксизму і економічних досліджень XIX століття. Методологічно перспективними виявилися зауваження Белла про цінність теоретичного знання в соціальному відтворенні і виділення автором ролі інформації у житті сучасного суспільства [4, с. 90–120].

Свій внесок у формування нового проблемного поля зробили дослідники, які розглянули дану проблематику в економічному аспекті, а також окремі праці постмодерністів, в яких було сфокусовано увагу на відмінностях мережевого суспільства з електронними технологіями від традиційного індустріального суспільства.

Бурхливий розвиток мікроелектроніки в 80-і р. XX ст. спричинив зростання інтересу до соціальних і економічних наслідків впровадження нових технологій, що і призвело до проектів формування концепцій «інформаційного суспільства». Для Й. Масуди та інших авторів, які працювали в цьому напрямі, є притаманним футурологізм та утопічний технократизм при послуговуванні методами кількісного розуміння інформації [14; 15, с. 260–295].

Концепції інформаційного суспільства зазнали істотного просування завдяки працям М. Кастельса. Автор не приймає до уваги зв'язки між різними сферами суспільного життя, а тому його концепція не дає достатньо повних уявлень про електронне суспільство. М. Кастельс спробував систематизувати ключові особливості соціальних змін, що сталися під впливом електронних технологій. Прагнучи уникнути технократизму, Кастельс наголосив на тому, що електронні технології створюють

лише середовище для перетворення інформації і знання у вирішальні чинники соціального відтворення.

Розуміння пріоритетності електронних технологій в соціальних перетвореннях знайшло відображення в ідеї «суспільства знань». Хоча в рамках концепцій «суспільства знань» досліджуються фактично ті ж самі феномени, фундатори цих теорій пропонують для їх розуміння зовсім інші схеми.

На формування теорій суспільствознавства вплинула також концепція «економіки знань» А. Тоффлера, в якій автором було вказано на збіг точок концентрації капіталу, інформації та знань в сучасній економіці [12; 13]. Однак зазначені праці мають обмежену корисність для розуміння явищ сучасного суспільства на увазі припущення теорії раціонального вибору, що не дає розуміння функцій електронних технологій в соціологічному контексті дослідження освіти.

Виклад основного матеріалу. Інформатизація освіти є одним із важливих елементів інформатизації суспільства. Процес інформатизації освіти відбувається еволюційно, паралельно із розвитком суспільства, і призводить до певних соціальних наслідків. До їх числа належать: формування системи безперервної освіти як універсальної форми діяльності, спрямованої на сталий розвиток особистості протягом усього життя; формування міждисциплінарних галузей знання, і, як наслідок, виникнення нових професій; зміна змісту взаємодії викладач – студент. Зазначена взаємодія стає електронно-медіаторною, а сама вища освіта перетворюється на частину кіберпростору.

Поступово аналіз сучасних тенденцій розвитку вищої освіти безпосередньо став пов'язуватися з чинником глобалізаційних процесів і їх проникненням у заклади вищої освіти. Соціологічний аналіз сучасного суспільства є спрямованим на розуміння ролі інформаційних процесів, що ставлять перед освітою нові задачі.

Питання про роль електронних (інформаційно-комунікаційних) технологій у конструюванні нового суспільства, основні риси суспільства, яке прийшло на зміну традиційної індустріальної цивілізації, є одним із найважливіших для міжнародного соціологічного співтовариства, і воно вже не одне десятиліття перебуває у центрі уваги зарубіжних англomовних та російськомовних вчених [16, с. 88–99; 18, с. 9; 18, с. 8–47].

Електронні технології можуть не просто забезпечити індивідуальний підхід до студента, сформулювати об'ємне уявлення про предмет, що вивчається, найостанніші наукові досягнення, поєднати розвиваючу та інформаційну моделі освіти. Вони також забезпе-

чують активізацію навчально-пізнавальної діяльності і за умови їх адаптації учасниками освітнього процесу можуть стати засобом, що сприяє виникненню студентсько-центрованої вищої освіти.

Процес адаптації викладачів через електронні технології до студентів як соціальної спільноти може бути обґрунтовано в термінах теорії дифузії інновацій Е. Роджерса. Такий процес у світоглядному аспекті відповідає рівневій інформаційній еволюції, яка розгортається в площині інформаційної економіки та інформаційної конкуренції.

Впровадження нових соціальних та інформаційних технологій супроводжує набуття традиційною вищою освітою нових якостей інформаційно-освітнього середовища, якому притаманні легкість доступу до інформації, оперативність її пошуку і обміну в глобальному масштабі, простота відтворення і тиражування інформації за допомогою мультимедійних технологій і комп'ютерних комунікацій.

Розвиток інформаційних технологій і комп'ютерних телекомунікацій в глобальному масштабі призводить до становлення в світі інформаційного суспільства і тягне за собою трансформацію існуючої системи вищої освіти. І хоча частка дистанційно-телекомунікаційної освіти зростає, традиційна вища освіта зберігає свою значущість як один зі складників освітнього середовища мережевого суспільства.

В інформаційному суспільстві змінюється статусно-рольове позиціонування та стратифікація суб'єктів освітнього процесу. Професорсько-викладацька професійна група здійснює освоєння додаткових ролей і з джерела первинних знань перетворюється на групу менеджерів дистанційно-телекомунікаційного навчання, мережових адміністраторів та адаптерів до інформаційно-освітніх ресурсів, організаторів та електронних гідів, які навчають студентів основним навичкам самостійного навчання.

На основі аналізу ролі інформаційно-комунікаційних (електронних) технологій стає зрозумілою помилковість ідеї щодо отождолення знання і комунікації. Сучасність характеризується інтенсифікацією саме комунікації, а не виробництва знання. Самі електронні технології є призначеними в цьому процесі для популяризованого, фрагментованого, «сенсоризованого» знання в системі освіти.

Наслідком використання електронних технологій стають зміни соціальної стратифікації. Також стає очевидною необґрунтованість отождолення Д. Беллом понять знання й інформації із визначенням ступеня доступності інформаційних кодів або джерел інформації як основи соціальної (освітньої) стратифікації. Основою цієї стратифікації є глибина інструментально-технологічних компетенцій в ово-

лодінні електронними технологіями як одним із стратифікаційних критеріїв інформаційного та мультикомунікаційного суспільства.

Таким чином, ідея щодо можливостей електронних технологій, які розкриваються в алгоритмізації та програмуванні соціальних процесів та зростанні інтелектуальної раціональності людини інформаційного століття, конкурує із положенням щодо принципової ірраціональності, незавершеності, невизначеності соціальної реальності, ризиків інформаційного суспільства.

Отже, електронні технології як інструменти створення, передачі та зберігання інформації неминуче тягнуть за собою зміни в соціальних характеристиках суспільства, породжують певні соціальні процеси і рано чи пізно отримують вираження на рівні соціальної структури

Студенти стають самостійними операндами, продуцентами та комунікаторами в системі глобальної освіти. Електронні технології виконують функції провідників і помічників освітнього процесу, посередників між студентами, викладачами і предметом навчальної діяльності.

Значна кількість викладачів вищої школи в Україні недостатньою мірою послуговується електронними технологіями, що саме по собі звужує можливості спілкування між вченими, викладачами і студентами різних країн, не сприяє представленості праць викладачів-вчених в міжнародних базах даних і істотним чином знижує рівень інформованості вчених у сфері розвитку українських і західних наукових шкіл. До того ж майже не використовуються мультимедіа-телеконференції, які дозволяють оперативно контактувати в режимі реального часу зі своїми колегами в Україні і за кордоном.

Дослідження показали, що сьогодні користуються електронною поштою для спілкування із зарубіжними колегами лише 12,5% вчених академічного сектору, 8,4% – вишівського, 4,7% – галузевого і 3,1% недержавних навчальних закладів. Максимально її використовує ще менший відсоток, а більш ніж у 40% викладачів немає доступу до електронної пошти.

Застосування електронних технологій навчання студентів в системі вищої освіти підвищує ефективність управління процесом навчання. Впровадження електронних технологій дозволяє оптимізувати соціальне управління в системі вищої освіти і дає можливість масштабно тиражувати соціальні інновації.

Висновки. Навчання через електронні технології значно збільшує і розширює можливість освітньої системи, яка за допомогою цього отримує можливість інтеграції у глобальне освітнє середовище. У студентів з'являється можливість отримання міжнародної освіти без виїзду за межі своєї країни.

У зв'язку з цим важливою метою сучасної вищої освіти є «навчити вчитися», навчити студентів самоорганізовувати власний навчальний процес, що дозволяє розвивати свої інтелектуальні можливості, звільнитись від обмеження часом і місцем навчання. Взаємини викладачів і студентів зазнають радикальних змін.

Викладачі стають наставниками та інструкторами, фасилітаторами навчання, здійснюючи векторизацію навчання і самонавчання та полегшення доступності необхідної інформації. Електронні технології стають технічними медіаторами навчальної діяльності, опосередковують ланкою між студентами, викладачами і предметом пізнавальної активності.

Електронні технології створюють переваги порівняно з традиційними технологіями вищої освіти:

- 1) завдяки цим технологіям відбувається адаптація інструментів навчання до індивідуальних особливостей студентів;
- 2) істотним чином розширюється свобода вибору часу, місця і рівня навчання;
- 3) відбувається зростання доступності вищої освіти для груп населення з обмеженими можливостями та ресурсами (матеріальними, віковими, фізичними тощо).

Застосування електронних технологій між освітніми установами, інститутами та університетами, створення спільних телекомунікаційних проектів та конференцій істотно полегшує обмін знаннями та інформацією між студентами і викладачами, підвищує доступність і легкість пошуку навчальної інформації і знань.

Створення спільних навчальних електронних бібліотек між інститутами і університетами аналогічного профілю істотно полегшує навчальний процес як студентів, так і викладачів, значно скорочуючи час пошуку інформації. Надається можливість скористатися накопиченими знаннями більш досвідчених студентів і викладачів.

У сфері соціокультурних відносин формується підвищена потреба в університеті як регіональному центрі розвитку інтернет-технологій, але на управлінському і безпосередньо навчальному рівнях діяльності для університету більш перспективною виявляється «консервативна» позиція, спрямована на поетапну і комплексну інтеграцію цих технологій в паралельні процеси модернізації вищої школи, пов'язані зі збереженням якості освіти, фінансової успішності вузів тощо.

Особливого значення набуває дослідницька орієнтація не на вивчення аспектів «подвоєння» освітніх структур у зв'язку з появою нових форм комунікації, а на пошук механізмів адаптації стандартів якісної університетської освіти, в тому числі розробки інноваційних моделей мережевого навчання.

Інерційні процеси, які мають місце в закладах вищої освіти у зв'язку із застосуванням електронних технологій, розгортаються на ґрунті протиріччя між інформаційною культурою професорсько-викладацького складу, сформованою в умовах індустріального суспільства, та інформаційною культурою сучасного українського студентства, орієнтованою на повсякденне використання електронних засобів навчання.

Інформаційно-комунікаційні (електронні) технології змінюють соціально-топологічну структуру трудових процесів, систему навичок їх учасників, змінюють саме бачення, ідентифікацію професій в аспекті їх розототожнення із фізичним простором виробництва. В контексті зазначеного впровадження інформаційно-комунікаційних (електронних) технологій в навчальний процес вищих закладів освіти спричиняє трансформації трудової діяльності, зайнятості, вимог до навичок, що пред'являються до претендентів на робочі місця. Остання обставина зумовлює кризові тенденції існуючої в Україні вищої освіти (орієнтованої на фізичний простір) і формування нової вищої освіти (орієнтованої на віртуальний простір), розрахованої на новий тип соціальної мобільності (кібермобільності).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М: Мысль. – 1994. – 336 С.
2. Аллак Жак. Вклад в будущее: приоритет образования. М: Педагогика Пресс. – 1993. – 164 С.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества Текст. / Пер. с англ. Коробочкина М. Л. – Москва : Весь Мир. – 2004. – 188 С.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования Текст. / Пер. с англ. Иноземцев В.Л. М. – 1999. – 956 С.
5. Иванов В.Н. Социальные технологии в современном мире. М : Славянский диалог. – 1996. – 335 С.
6. Иезуитов А.Н. Философия взаимодействия и процесс «информатизации образования». // Межкафедральный информационный бюллетень «Академия» – 1998. – №2. – С. 37–39.
7. Информационные технологии в образовании. / Сборник материалов научно-методической конференции. Электронный ресурс. Режим доступа : <http://www.ito.su/2000/index.html>.
8. Карпенко М.П. Информационные и телекоммуникационные технологии дистанционного образования СГУ. // Инновации в образовании. – М : СГУ – 2001. – №5 – С. 62–65.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура Текст. / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М. – 2000. – 608 С.
10. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Перевод с англ. И.О. Тюриной. – М., 2005. – 496 С.
11. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М. : Изд-во МГУ, 1999. – 208 С.

12. Тоффлер Э. Шок будущего Текст. / Пер. с англ. Руднева Е.Г. [и др.] – М. : «АСТ», 2002. – 557 С.
13. Тоффлер Э. Метаморфозы власти [Текст]. / Пер. с англ. Белокосков В.В. [и др.] М. : «АСТ», 2003. – 669 С.
14. Masuda Y. The Information Society Text. Bethesda: World Future Society. 1983. – 178 P.
15. Masuda Y. Computopia Text. // The Information Technology Revolution. Ed. by T. Forester. – Cambridge : MIT Press, 1985. – P. 260–295.
16. Sporn B. Managing university culture: an analysis of the relationship between institutional culture and management approaches. / Higher education. New York : Basic Books, 1996 – P. 88–99.
17. Slouka M. War of the Worlds: Cyberspace and High Tech Assault on Reality. New York: Basic Books, 1995. – P. 9.
18. Rogers E.M. Diffusion of innovations. New York: The Free Press, 1983. – P. 8–47.
19. Webster F. Theories of the Information Society Text. Third edition. – London: Routledge. 2006. 317 P.

НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

DIRECTIONS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC ORGANIZATIONAL CULTURE IN THE CONDITIONS OF TRANSITIVE UKRAINIAN SOCIETY

Організаційна культура розглядається як складова соціального управління; базовою, інтегральною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації і відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин соціального управління в суспільстві. Виділено структурні компоненти організаційної культури громадського сектору суспільства: 1) соціетальні складові (ідентичність, архетипи керівника); 2) ціннісно-нормативні складові (цінності, організаційні цінності і норми); 3) організаційно-управлінські складові організаційної культури (стиль керівництва в організації, структура комунікації, соціально-психологічний клімат). Визначено такі характеристики демократичної організаційної культури в контексті її структурних складових: 1) соціетальні складові: синтез соціальної і соціетальної ідентичності (як за статусно-рольовими ознаками, так і власними інтересами і психосоціальними установками); інтегративний образ архетипу керівника (лідера) – поєднання патерналізму і креативного функціоналу; 2) ціннісно-нормативні складові: інтеграція традиційних українських цінностей і ліберально-демократичних цінностей західноєвропейської цивілізації; орієнтація на розвиток людського капіталу в умовах ринкової економіки; унормування взаємовідносин за морально-психологічними і професійними критеріями; 3) організаційно-управлінські складові: децентралізація владно-управлінських відносин, домінування ліберально-демократичного стилю управління; відкритість інформаційно-комунікаційних потоків; самоврядність і високий рівень можливості прийняття управлінських рішень суб'єктами організаційної культури. Виокремлено основні напрямки формування демократичної організаційної культури в державному, комерційному і громадському секторах українського суспільства.

Ключові слова: транзитивне суспільство, організаційна культура, соціетальні складові організаційної культури, ціннісно-нормативні складові організаційної культури, організаційно-управлінські складові організаційної культури.

Организационная культура рассматривается как составляющая социального управления; базовой, интегральной характеристикой которой является упорядоченная система ценностей, представлений, убеждений и нормативных образцов поведения, обеспечивает оптимальную внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организации и отражает ценностно-нормативную систему организационно-управленческих отношений социального управления в обществе. Выделены струк-

турные компоненты организационной культуры общественного сектора общества: 1) социетальные составляющие (идентичность, архетипы руководителя) 2) ценностно-нормативные составляющие (ценности, организационные ценности и нормы); 3) организационно-управленческие составляющие организационной культуры (стиль руководства в организации, структура коммуникации, социально-психологический климат). Определены следующие характеристики демократической организационной культуры в контексте ее структурных составляющих: 1) социетальные составляющие: синтез социальной и социетальной идентичности (как по статусно-ролевыми признаками, так и собственными интересами и психосоциальными установками) интегративный образ архетипа руководителя (лидера) – сочетание патернализма и креативного функционала; 2) ценностно-нормативные составляющие: интеграция традиционных украинских ценностей и либерально-демократических ценностей западноевропейской цивилизации; ориентация на развитие человеческого капитала в условиях рыночной экономики; нормирование взаимоотношений с морально-психологическими и профессиональными критериями; 3) организационно-управленческие составляющие: децентрализация властно-управленческих отношений, доминирование либерально-демократического стиля управления; открытость информационно-коммуникационных потоков; самоуправление и высокий уровень возможности принятия управленческих решений субъектами организационной культуры. Выделены основные направления формирования демократической организационной культуры в государственном, коммерческом и общественном секторах украинского общества.

Ключевые слова: транзитивное общество, организационная культура, социетальные составляющие организационной культуры, ценностно-нормативные составляющие организационной культуры, организационно-управленческие составляющие организационной культуры.

Organizational culture is considered as a component of social management; the basic integral characteristic of which is an ordered system of values, representations, beliefs and normative patterns of behavior that provides optimal internal integration and external adaptation of the organization and reflects the value-normative system of organizational-managerial relations of social governance in society. The structural components of the organizational culture of the public sector of society are distinguished: 1) societal components (identity, archetypes of the leader); 2) value-normative components (values, organizational values and norms); 3) organizational and managerial components of organizational culture (style of management in the organization, structure of communica-

УДК 316.77

Кравченко Н.Ю.,
аспірантка кафедри соціології
та соціальної роботи
Класичного приватного університету

tion, socio-psychological climate). The following characteristics of democratic organizational culture are defined in the context of its structural components: 1) societal components: the synthesis of social and societal identity (both in terms of status and role features, and their own interests and psychosocial attitudes); integrative image of the archetype of the leader (leader) – a combination of paternalism and creative functionality; 2) value-normative components: integration of traditional Ukrainian values and liberal-democratic values of Western civilization; focus on the development of human capital in a market economy; the normalization of relationships with moral and psychological and professional criteria; 3) organizational and

managerial components: decentralization of power-management relations, dominance of the liberal-democratic style of management; openness of information and communication flows; self-government and high level of the possibility of making managerial decisions by the subjects of organizational culture. The main directions of formation of democratic organizational culture in the state, commercial and public sectors of Ukrainian society are outlined.

Key words: transitive society, organizational culture, societal components of organizational culture, value-normative components of organizational culture, organizational and managerial components of organizational culture.

Постановка проблеми. Сьогодні уже не викликає сумніву той факт, що першопричиною і рушійною силою розвитку організаційної культури в різні історичні періоди була і залишається необхідність пошуку оптимальних рішень проблем двоякого роду: між організацією та суспільством, а також між суб'єктами і об'єктами управління в організації. У першому випадку вирішуються проблеми виживання, розвитку і адаптації організації в зовнішньому конкурентному середовищі, у змінених соціальних, економічних і політичних умовах, а у другому – проблеми внутрішньої інтеграції, концентрації індивідуальних суб'єктів навколо оновлених цілей та цінностей організації. Саме тому виникає нагальна потреба визначення адаптаційних механізмів організаційної культури в умовах транзитивного суспільства і напрямків її формування в умовах демократичного транзиту в різних секторах суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе значення для вивчення організаційної культури мають праці, присвячені загальному аналізу соціальних змін, трансформації, модернізації (Л. Беляєва, Є. Данилова, П. Штомпка, В. Ядов та ін.); змінам соціальної структури і напрямків соціальної мобільності (Т. Заславська, Н. Тихонова, М. Черниш); ціннісній динаміці в транзитивному (або перехідному) суспільстві, що реформується (А. Здравомислов, Ю. Левада, Г. Ділігенський, Ю. Козирев). Вивчення ціннісної і нормативної систем організаційної культури базується на наукових висновках вітчизняних і зарубіжних авторів: В. Бакірова, Е. Гіденса, Ф. Знанецького, Д. Леонтьєва, Н. Лумана, Т. Парсонса, А. Ручки, М. Рокіча, У. Томаса. Соціокультурні трансформації, що мають місце в сучасному українському суспільстві, виступають як «контекст», у якому формується культурний складник організації.

Вітчизняними науковцями підкреслюється роль організаційної культури у формуванні сучасної моделі соціального управління. Мова йде перш за все про роботи таких вчених, як: Ю. Палеха, В. Кудін, Д. Задахайло, О. Кибенко, Г. Назарова, Г. Коржов, В. Городяненко,

В. Полторак, І. Попова, В. Подшивалкіна, М. Туленков, А. Яценко, Л. Хижняк, Б. Нагорний та ін. Однак розгляд проблеми організаційної культури має фрагментарний характер, тому виникає необхідність комплексного дослідження її структури, елементів, специфіки вияву в організаціях різних секторів суспільства (державного, комерційного і суспільно-громадського), а також виокремлення напрямків формування демократичної організаційної культури в умовах транзитивності українського суспільства.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявити основні напрямки формування демократичної організаційної культури в різних секторах сучасного транзитивного (перехідного) українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організаційна культура як соціальне явище розглядається в якості багатобачного феномену для опису не тільки соціально-управлінських особливостей окремої організації, але й виступає як екстраполяція організаційної культури суспільства взагалі, тобто існуючі в суспільстві ціннісно-нормативні консистентні зразки управлінсько-організаційних відносин відображаються в організаційній культурі організацій всіх секторів суспільства: державного, комерційно-приватного і громадянського.

В сучасній соціологічній думці існує багато її концептуальних визначень і поглядів щодо її сутності і змісту. Розглянемо деякі з них. Наприклад, Х. Шварц в характеристиці організаційної культури виділяє наступне: 1) це комплекс переконань і базових уявлень членів організації, 2) вони впливають на формування норм і цінностей організації, і 3) визначають паттерни поведінки індивідів в організації [16]. Дослідник Г. Хофстед сутністю організаційної культури називає колективне програмування думок, що і відрізняє організацію і її членів від інших [15]. Провідний науковець в сфері дослідження організаційної культури Е. Шейн визначає її як систему цінностей і переконань, сукупність принципів і схем вирішення проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників [14]. О. Харчишина стверджує, що

організаційна культура виступає як основна складова внутрішнього простору організації, який забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію і виступає інтегральною характеристикою рівня її розвитку [12]. І.Сіменко визначає організаційну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, переконань, правил, що організують поведінку працівників з метою забезпечення ефективного функціонування підприємства в межах даної організаційної структури [8]. Отже, організаційна культура розглядається як соціальне явище і виступає як складова соціального управління; базовою, інтегральною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації і відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин соціального управління в суспільстві.

Для аналізу структурно-змістовних особливостей організаційної культури в різних секторах суспільства нами було використано структурний підхід Е. Шейна [14], що дозволило виділити наступні складові організаційної культури: 1) соціетальні складові (глибинний рівень за структурою Е. Шейна): особливості національного менталітету; архетипні установки щодо керівника, управління, лідера; соціальні і соціетальні ідентифікаційні стратегії; 2) ціннісно-нормативні складові (підповерхневий рівень за структурою Е. Шейна): цінності і ціннісні уявлення; соціальні норми і правила поведінки в організації; організаційні цінності; 3) організаційно-управлінські складові (поверхневий рівень за структурою Е. Шейна): стиль керівництва і управління організацією; система комунікацій в організації; соціально-психологічний клімат організації.

Емпіричну базу дослідження становлять результати масового соціологічного 1200 респондентів з-поміж працюючого населення Запорізької області, проведеного в 2019 році: 1) співробітники державних організацій і підприємств – 500 респондентів; 2) співробітники комерційних (бізнесових) організацій і підприємств – 500 респондентів; 3) співробітники третього сектору – громадських організацій – 200 респондентів. Вибірка рандомізована за статтю, віком і місцем роботи (державна, комерційна, громадська організація). Надійність і валідність результатів дослідження забезпечується за рахунок застосування комплексу аналітичних і статистичних методів, методів параметричної та непараметричної статистики (за допомогою ППП STADIA 6.0, SPSS 14.0).

Основні структурні відмінності організаційної культури з урахуванням результатів емпіричного дослідження представлено в таблиці 1.

Демократична організаційна культура відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин демократичного типу соціального управління. Виходячи з цього і спираючись на результати емпіричного соціологічного дослідження, враховуючи особливості перехідного періоду в українському суспільстві, можна виділи такі характеристики демократичної організаційної культури в контексті її структурних складових:

1) соціетальні складові: синтез соціальної і соціетальної ідентичності (як за статусно-рольовими ознаками, так і власними інтересами і психосоціальними установками); інтегративний образ архетипу керівника (лідера) – поєднання патерналізму і креативного функціоналу;

2) ціннісно-нормативні складові: інтеграція традиційних українських цінностей і ліберально-демократичних цінностей західноєвропейської цивілізації; орієнтація на розвиток людського капіталу в умовах ринкової економіки; унормування взаємовідносин за морально-психологічними і професійними критеріями;

3) організаційно-управлінські складові: децентралізація владно-управлінських відносин, домінування ліберально-демократичного стилю управління; відкритість інформаційно-комунікаційних потоків; самоврядність і високий рівень можливості прийняття управлінських рішень суб'єктами організаційної культури.

Таким чином, серед основних загальних напрямів формування і розвитку демократичної організаційної культури в перехідному українському суспільстві можна виділи: 1) демократизація владної і політичної системи; 2) розвиток соціально орієнтованої ринкової економічної системи (як зазначає О. Головінов, концепція соціальної ринкової економіки передбачає синтез гарантованих правовою державою політичних свобод, економічної свободи та ідеалів соціальної держави, що гарантує соціальну захищеність громадян і соціальну справедливість [4, с. 10-12]), економіки знань і постіндустріального суспільства; 3) формування розвиненої структури громадянського суспільства; 4) розвиток адаптаційного потенціалу в умовах глобального мультикультурного середовища.

Розглянемо напрямки формування демократичної організаційної культури в різних секторах суспільства.

1. Напрями формування демократичної організаційної культури в державному секторі. Згідно з результатами дослідження в державному секторі (особливо в державних адміністративних установах, підприємствах комунального господарства тощо) досить сильний вплив на формування організаційної культури мають патерналістські установки і неусвідомлена схильність до авторитарної системи підпорядкування, що створює умови для формування

Таблиця 1

Структурні відмінності організаційної культури в різних секторах транзитивного українського суспільства

Складові організаційної культури	Державний сектор	Комерційний (бізнес) сектор	Громадський сектор
Соціетальні складові	Домінування соціальної ідентичності Домінування патерналізму в архетипі керівника	Домінування соціальних та інтервальних ідентифікаційних стратегій Домінування патерналізму в архетипі керівника з рисами підприємця	Домінування соціальної ідентичності на фоні підсилення соціетальної ідентичності Домінування креативного функціоналу в архетипі керівника
Ціннісно-нормативні складові	Слабо інтегрована ціннісна система Орієнтація на професіоналізм і якість Морально-психологічна основа соціальних норм	Слабо інтегрована ціннісна система Орієнтація на якість, результат і клієнтів Морально-етична і професійна основа соціальних норм	Відносно інтегрована ціннісна система Орієнтація на людський ресурс і якість Морально-психологічна і комунікативна основа соціальних норм
Організаційно-управлінські складові	Ситуативний і демократичний стиль керівництва Середній рівень відкритості інформаційних потоків Позитивний соціально-психологічний клімат	Демократичний і авторитарний стиль керівництва Середній рівень відкритості інформаційних потоків Позитивний соціально-психологічний клімат	Демократичний і ситуативний стиль керівництва Середній рівень відкритості інформаційних потоків Позитивний соціально-психологічний клімат

так званого «олігархічного корпоратизму», представленого контркультурним сегментом у вітчизняній системі управління, який нівелює демократичні перетворення соціальної, культурної та духовної сфер суспільства. На думку О.Божок, соціальна роль олігархії як контркультурного формування має свій прояв у споживацькому стилі та способі організації соціально-професійних відносин владного характеру [2, с.10].

Корпоратизм є управлінською технологією стратегічного розвитку західного типу, імплементація якої у країнах пострадянського простору набула перетвореної форми корпоративної культури, за визначенням автора С.Перебудова, «корпоративно-олігархічної організації політичної влади» [7, с.116]. «Олігархічний корпоратизм» як організаційна модель, що суперечить аксіологічній системі громадянського суспільства, є одним із проявів контркультурних формувань, що актуалізуються в умовах невизначеності трансформаційних процесів. Актуальним напрямком формування

організаційної культури в державному секторі є інкорпорація демократичних цінностей в систему управління. В Козаков слушно зауважує, що формування і впровадження в практику діяльності системи державного управління сучасної України соціально-ціннісних засад, притаманних гуманістичній ліберально-демократичній політичній парадигмі, значною мірою сприятиме підвищенню ефективності функціонування цієї системи в умовах політико-плюралістичного розвитку громадянського суспільства, ринкової економіки, процесів європейської та світової інтеграції країни [5, с.116].

Таким чином, враховуючи особливості організаційної культури організацій державного сектору в умовах перехідного українського суспільства, можна виділити наступні напрямки формування демократичної організаційної культури в державно-управлінському секторальному просторі: 1) формування і впровадження в практику управління соціально-ціннісних засад, притаманних гуманістичній ліберально-демократичній політичній парадигмі.

дигмі; 2) розробка ефективної моделі соціального партнерства всіх секторів суспільства; 3) формування відкритого інформаційно-комунікаційного простору.

2. Напрями формування демократичної організаційної культури в комерційному секторі.

Стан організаційної культури в сучасній Україні відображає процеси трансформації соціально-економічної системи радянського періоду в ринкову з одночасним накопиченням елементів якісно нового постіндустріального суспільства, становлення якого відбувається в розвинених країнах Заходу. Функціонування великих корпорацій при всій суперечності інституціонального середовища транзитивної економіки України все в більшій мірі набуває риси розвиненої або «адаптивної» корпорації, для якої характерні: включення в систему відносин із зовнішнім середовищем не тільки традиційних економічних цінностей; орієнтація на стимулювання творчої складової труда; зростання частки витрат, що спрямовані на підвищення рівня знань, навичок, розвиток талантів [11, с.136]. Таким чином, перелічені характеристики сприяють зближенню інтересів корпорацій, суспільства і особистостей, лежать в основі формування організаційної культури нового типу, яка заснована на постіндустріальних тенденціях.

Загальноцивілізаційні закономірності характеризують зовнішні чинники, що впливають на стан організаційної культури. Вплив цих чинників вимагає розробки в Україні чіткої стратегії розвитку, стимулювання постіндустріалізації економіки, орієнтації на процеси внутрішньої інтеграції економіки і суспільства, реального реформування відносин власності, вивільнення соціального потенціалу шляхом створення інститутів і механізмів громадянського суспільства, що враховує специфіку української національної культури. Ці фактори суттєво впливають на формування організаційної культури комерційного сектору. Так, В. Усачева, пропонує наступні умови формування ефективної організаційної культури комерційного сектору на макрорівні в умовах розвитку ринкових відносин в Україні: 1) формування консенсусної ідеології різних соціальних груп і політичних сил, що спрямована на стимулювання створювальних, а не перерозподільчих тенденцій; 2) подолання обмежень в рамках ринкової взаємодії через створення ефективного системи прав власності – базового інституту організаційної культури; 3) розширення відвертості обміну-спілкування шляхом вивчення системи цінностей, ментальних моделей суб'єктів взаємодії, тобто зміцнення неформальних норм, що сприяють економічному розвитку [11].

Одним з чинників формування організаційної культури бізнес-структур в перехід-

ному періоді, на нашу думку, є соціальна відповідальність. Соціальна відповідальність великого бізнесу, як зазначає І. Соболева, на сьогодні реалізується через соціальні програми, що є основою моделі соціальної політики [9, с. 90-102]. Така модель, підсумовує О. Агарков передбачає: сумлінне виконання своїх зобов'язань перед суспільством і державою (заробітна плата, трудове законодавство, податки, якість продукції тощо); розвиток партнерських внутрішньо корпоративних відносин, забезпечення пакетом соціальних послуг та пільг працівників корпорацій та їхніх сімей; підготовку й реалізацію програм і напрямів діяльності, що виходять за межі окремої корпорації, об'єктами в такому разі виступають окремі території або категорії населення. Участь корпорацій у розробленні та здійсненні державної соціально-економічної політики, спрямованої на розвиток суспільства в цілому, є виявом соціальної відповідальності бізнесу в найширшому сенсі [1, с. 255-256].

За своєю суттю корпоративна соціальна відповідальність — це імплементований у корпоративне управління певний тип соціальних зобов'язань (здебільшого добровільних) перед працівниками, партнерами, державою, інститутами громадянського суспільства та суспільством у цілому. Як наголошує А. Колот, «корпоративну соціальну відповідальність правомірно розглядати як компоненту соціальних ресурсів бізнес-організації, або складову ресурсного портфеля. При цьому корпоративна соціальна відповідальність здатна природувати і внутрішні, і зовнішні ресурси компанії. Внутрішні ресурси мають природження через задоволення попиту на корпоративну соціальну відповідальність з боку персоналу. Є підстави стверджувати, що задоволення попиту працівників на корпоративну соціальну відповідальність сприяє розвитку корпоративної культури, соціальному діалогу, формує більш високий рівень довіри, розвиває позитивні мотиваційні настанови працівників, підвищує рівень лояльності персоналу до компанії, поліпшує моральний клімат у колективі» [6, с. 23]. Отже, формування соціальної відповідальності організацій комерційного сектору сприяє формуванню демократичної організаційної культури.

Таким чином, враховуючи особливості організаційної культури організацій комерційного сектору в умовах перехідного українського суспільства, можна виділити наступні напрями формування демократичної організаційної культури в комерційному секторальному просторі: 1) лібералізація управлінських відносин в корпоративних бізнес-утвореннях; 2) розвиток організації людського капіталу як внутрішнього ресурсу комерційних організацій; 3) інтеграція національних, лібе-

рально-демократичних і постіндустріальних цінностей в системі економічних відносин; 4) формування усталеної практики корпоративної соціальної відповідальності.

3. Напрями формування демократичної організаційної культури в громадському секторі.

Повноцінність громадянського суспільства як вирішального управлінського суб'єкта з функціональної точки зору означає, що воно реалізує всі організаційно-управлінські функції, які становлять загальний зміст процесу цільового управління, а саме: підготовку й ухвалення управлінських рішень, організацію і контроль їх виконання. Причому першорядними управлінськими функціями громадянського суспільства в демократичній системі управління стають такі функції, як прийняття рішень і контроль їх виконання. А обмеженість управлінської ролі держави полягає в тому, що вона в рамках цільового управління зосереджується головним чином на виконанні таких функцій, як підготовка й організація виконання управлінських рішень громадянського суспільства.

Значимість різного роду самодіяльних соціальних структур у відтворенні демократичного порядку в суспільстві вивчали й такі відомі соціологи, як А. Токвіль і М. Вебер. Зокрема, А. Токвіль вважав найважливішою умовою існування демократичної системи наявність організованих соціальних груп, які є посередниками між індивідом і державою, оскільки саме ці групи здатні бути запобіжниками деспотизму та свавілля чиновників, або людей держави [10, с. 72-73]. Натомість М. Вебер також наголошував на важливості самодіяльних громад у формуванні демократії, оскільки рівність людей у цих громадах була, на його думку, передумовою громадянської рівноправності [3, с. 70-96]. Сучасні соціологи теж вважають, що такі взаємозалежні соціальні групи за інтересами (які організовані на самоврядних засадах) забезпечують певну збалансованість владних повноважень в суспільстві, оскільки, конкуруючи між собою, вони суттєво обмежують владу держави. В цілому, ідеологічним підґрунтям розвитку громадського сектору виступають: концепція індивідуалізму, коли людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, найвища соціальна цінність; принцип непорушності права приватної власності; ліберальне розуміння свободи, що не зводить її до взаємовідносин між людиною та державою, коли політична свобода розглядається лише як засіб для реалізації особистої свободи; ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію організації та здійснення різних форм публічної влади. О. Чувардинський зазначає, що серед умов розвитку громадянського суспільства слід вирізняти: 1) все більш глибоке усвідомлення особистістю своїх

громадянських прав і обов'язків; 2) зростання ролі партій і громадських організацій; 3) підвищення політичної культури громадян; 4) формування національної еліти; 5) розширення і поглиблення світових демократичних процесів [13].

Отже, враховуючи функціональну роль громадянського суспільства в формуванні демократичного типу соціального управління і особливості організаційної культури організацій громадського сектору в умовах перехідного українського суспільства, можна виділити наступні напрямки формування демократичної організаційної культури в громадському секторальному просторі: 1) удосконалення, розробка і впровадження законодавчої і нормативно-правової бази діяльності громадських організацій в Україні; 2) створення моделі ефективного інформаційно-комунікаційного менеджменту організацій громадського сектору; 3) розробка ефективної моделі партнерської взаємодії неурядових організацій, держави і бізнес-структур через посилення соціальної відповідальності за розвиток суспільства.

Висновки з проведеного дослідження.

Повноцінність громадянського суспільства як вирішального управлінського суб'єкта з функціональної точки зору означає, що воно реалізує всі організаційно-управлінські функції, які становлять загальний зміст процесу цільового управління, а саме: підготовку й ухвалення управлінських рішень, організацію і контроль їх виконання. Причому першорядними управлінськими функціями громадянського суспільства в демократичній системі управління стають такі функції, як прийняття рішень і контроль їх виконання. А обмеженість управлінської ролі держави полягає в тому, що вона в рамках цільового управління зосереджується головним чином на виконанні таких функцій, як підготовка й організація виконання управлінських рішень громадянського суспільства.

Отже, враховуючи особливості організаційної культури в умовах перехідного українського суспільства, виділено наступні напрямки формування демократичної організаційної культури в різних секторальних вимірах: 1) в державному секторі – формування і впровадження в практику управління соціально-ціннісних засад, притаманних гуманістичній ліберально-демократичній політичній парадигмі; розробка ефективної моделі соціального партнерства всіх секторів суспільства; формування відкритого інформаційно-комунікаційного простору;

2) в комерційному секторі – лібералізація управлінських відносин в корпоративних бізнес-утвореннях; розвиток організації людського капіталу як внутрішнього ресурсу

комерційних організацій; інтеграція національних, ліберально-демократичних і постіндустріальних цінностей в системі економічних відносин; формування усталеної практики корпоративної соціальної відповідальності;

3) в громадському секторі – удосконалення, розробка і впровадження законодавчої і нормативно-правової бази діяльності громадських організацій в Україні; створення моделі ефективного інформаційно-комунікаційного менеджменту організацій громадського сектору; розробка ефективної моделі партнерської взаємодії неурядових організацій, держави і бізнес-структур через посилення соціальної відповідальності за розвиток суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков О. А. Соціально-політичний маркетинг: теоретичний і практичний аспекти: [монографія]. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 316 с.
2. Божок О. І. Соціокультурні чинники варіативності корпоративної культури державного управління. *Вісник НТУУ-КПІ*. 2014. №1. С.10-16.
3. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. М. : Прогресс, 1990. 804 с.
4. Головінов О. М. Соціально орієнтована ринкова економіка як модель соціальної держави. *Економіка та держава*. 2007. № 2. С. 10-12.
5. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: [монографія]. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 284 с.
6. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. *Економічна теорія*. 2013. № 4. С. 5-26.
7. Перегудов С. П. Новый российский корпоративизм: от бюрократического к олигархическому. *Политика*. 1998. № 4. С. 114–119.
8. Сіменко І. В., Белоусова І.М. Організаційна культура підприємства: лексико-семантичний аналіз змісту [Електронний ресурс] // *Сталий розвиток економіки: всеукраїнський науково-виробничий журнал*. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_3/55.pdf (дата звернення: 14.06.2019).
9. Соболева І. Социальная ответственность бизнеса: глобальный контекст и российские реалии. *Вопросы экономики*. 2005. №10. С. 90–102.
10. Токвиль А. Демократия в Америке : пер. с фр. М. : Прогресс, 1992. 554 с.
11. Усачева В. В. Специфика социально ориентированной корпоративной культуры. *Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна*. Економічна серія. № 468. Харків: ХНУ ім.В.Н.Каразіна. 2000. С. 134-141.
12. Харчишина О. В. Дослідження сутності категорії «організаційна культура». *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2011. № 2 (56). С. 148-151.
13. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку. К. – Ніжин, 2006. 276 с.
14. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство. СПб.: Питер, 2007. 336 с.
15. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. London : McGraw-Hill, 1991. 89 p.
16. Schwartz H., Davis S. Matching Corporate Culture and Business Strategy. *Organizational Dynamics*. 1981. Summer. P. 30-48.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 4

Коректура • О. Буркало

Комп'ютерна верстка • Н. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 7,54. Ум.-друк. арк. 9,07.
Підписано до друку 31.10.2017. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.